

Терень Масенко

СТЕП

РОМАН¹

ГЛАВА ТРЕТЯ

XXIII

Почалися солом'яні будні
Оповитого снігом села.
У похмурому місяці грудні
Знов „Просвіта“ сільська ожила.
Та не п'єси про „рідную неньку“
Почала вона знов виставлять:
Росичанин Мирон Бондаренко
Став збирати сільських куркулят.
То, почата Центральною зрадою,
Стала в Росах робота іти,
Щоб під рідним ярмом і неправдою
Зажили „українці - брати“.
Продавці просвітянського краму
Брали в руки гв'янтівку й наган:
Давній фарс переходив у драму —
Всенародний кривавий обман.

XXIV

Отаку хитро - мудру політику
Починали в селі отруби:
Бондаренко у Росах підлітком
Ніби наймитом дукам робив;
Потім вибився якось у люди,
Став учителем власним трудом,
А тепер — „українцем“, — то й буде
Захищать хазяїв своїх дом.

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1, № 2 — 3, № 4 1938 р.

Може він і не зна докорінно
Все, що знають його хазяї.
Хай збирає „синів України“
До одної тісної сім'ї,
Хай научить, як слід боронити
Землі дуків і їхні права —
Тоді можуть в цих землях зогнити
Його руки й його голова.

XXV

Бондаренко — це постать „добряща“,
Бо до нього ідуть на учот
З безхатян хтось, не знаючи защо,
Й куркуленки, що знають за щось.
Десь вже й коні беруться. Копита
Топчуть вулиць промерзлі грудки.
І тоді в пожовтіло - блакитні
Одягаються Роси в тряпки.
Потім треба поважно назватись
Цим ватагам сільських юнаків;
Назва пишна: це — „вільне козацтво“.
Потім вкрадуть сукна для шликів,
Далі сині пошиють жупани,
Оселедці старі заведуть
І для нового, „рідного“ пана
Україну свою продадуть.

XXVI

Починаються плутані мандри
І ганьби і запроданства путь.
Просвітянські „культурницькі“ кадри
До Петлюри на службу ідуть.
Проростає уся дереза ця
Як годиться — в одних Кабанах.
Оживає це „вільне козацтво“
В символічних таких іменах:
Старшини Товстосума два брати,
Олексій і Зінько Сердюки,
Федір Гетьман, брати Головаті,
Убийбатько, сусіди - Вовки.
Як у штабі зробив перекличку
Бондаренко — то кожен пізнав,
Що сімейка оця невеличка
Й іменами тісна й показна.

XXVII

Хуторами народжене військо
 Мало лідерів зради й війни.
 То відомі „сини українські“,
 А точніш — кабанівські сини.
 Перші в серце протоптують стежку
 До куркульських озброєних сил:
 Красномовний Василь Мелешко
 І Недайкаша, також Василь.
 Росичанські гуляки ледачі,
 Років з десять усе молоді,
 В парубоцьку вдягалися вдачу
 І в мутній полювали воді.
 Перший думав, що блазню й каліці
 Допоможе старий родовід:
 Він казав, що в шістнадцятім віці
 Почина український свій рід.
 Давня байка про римлянські гуси!
 Його предок — Мелешко Іван
 У Смоленську, в старій Білорусі,
 Був славетний колись каштелян;

XXVIII

Він зажив невмирущої слави,
 Свое слово залишив і нам,
 Він у сеймі, у самій Варшаві
 Виголошував кару панам:
 За німецькі звичаї, та впливи
 Він картав, посполитих панів.
 Тож Мелешка нащадок щасливий
 Зберіга свого прадіда гнів:
 Знов панам проголошує кару
 Й рідну землю панам не віддасть;
 Вони тисячі мають гектарів,
 Його ж батько лише ... п'ятдесят!
 Так в лиці демагога й апаша
 Ожило містечкове сміття.
 А другого „борця“ — Недайкашу
 Звали в Росах: Гречана - кутя.

XXIX

Завірюхи, події прискорені
 В крижані напливали степи.
 Все обіцяне, все наговорене,
 Час надходив ділами скріпить.
 Роси знали про всі обіцянки
 Волі й миру — убогим хатам.

Дожидали, що добрий Родзянко
Сам дарує маєтки „братам“.
А коли в Петрограді матроси
Розігнали кубло брехунів,
То Безхатьки розбуркали Роси
Й самотужки пішли на панів.
Освітилися парки ведмежі,
Запалало повітря, як спирт.
Над снігами розквітли пожежі
Довголітніх поміщицьких скирт.

XXX

Догорала торішня полова,
Сьогорішні соломи скирти.
То палили добро Ковальова
Предковичні його наймити.
Це добро, що вони наробили,
В золоті пов'язали снопи,
Хай підніметься з димом та пилом,
Освітивши нужденні степи.
Хай на дві, на чотири досади —
За прокляття і муки віків —
Освіщає дорогу до садіб
На відплату гірку батраків.
Хай ревуть, погромивши сараї,
Перелякані панські воли —
Хай ревуть над сугробами краю,
Як селяни віками ревли.

XXXI

Так із пісні не викинеш слова,
Бо його й викидати не слід.
Так палає добро Ковальова,
Аж на річці здимається лід.
Затаївшись у парку, як злодій,
Скільки м'язів і костей змолів
Степовий родовитий добродій
Пан поміщик Адольф Ковальов!
Засівали прокльони і крики
Його вірні черкеси в полях.
Його доньки любили музику,
Виростали при вчителях —
Всі не мали поваги і жалю
До людей, живучи між людьми:
Тож по клавішах — пальцях роялю —
Б'ють кілками вони й чобітьми.

XXXII

Хтось подумав би: дикі, як скали,
Ці селяни страшні й навісні ...
А селяни ці — ніжні, і склали
Кращі в світі народні пісні.
Та панянки і сам Ковальов
Повтікали до Криму, у вирій—
І не стрівши вельможних голов,
Б'ють в роялі селянські сокири.
Б'ють за сльози одвічні, за муки,
За столітню покору і гнів.
І рида піаніно без Глюка
Над труною своїх хазяїв.
Над снігами багрянні заграви,
Над степами вогненні стовпи.
Пугачівська і Разінська слава
Крізь сторіччя вітає степи.

XXXIII

Паяські скирти згоріли на порох.
Тільки різне рухоме майно
Оселилось в селянських коморах,
Ніби там і вродилось воно.
Правда, дещо було незвичайне
Для старих росичанських дворів.
Дід Петро взяв емалевий чайник
І дровами на черіні грів.
Чайник звав він ласкаво: „Ледащо,
Тебе видумав, мабуть що, піп?“
І казав, що у чайнику кращий,
Ніж в горшку, закипає окріп.
Хтось привіз черевики вузенькі,
Хтось — із панської стайні ярмо.
Самборівський сусіда Косенко
Приволік велетенське трюмо.
Воно в хату не влізло, здорове,
Він в коровник поставив грузький ...
У трюмо подивилась корова
І рогами розбила в друзки.

XXXIV

Бандурист росичанський — Загата
Взяв з роялів один, що вцілів.
Він також не вмістився у хаті
І Загата сховав його в хлів.

Що подужав хто взяти від сили,
От, як чайник — Шуліка Петро.
Хазяї росичанські возили
Найкоштовніше панське добро.
Вони мали вози до вподоби,
Обертались по тричі кіньми.
Забирали зерно і худобу,
Сіялки, дорогі килими.
Все те знали куди заховати,
В них амбари великі були.
В їх сараях ще й панські, рогаті
Поруч власних, стояли воли.

XXXV

Брат Мелешка упорався жарко
Із синами своїми всіма:
На пожарищі взяв молотарку
І волів чотирьох спід ярма.
Не зважав Недайкашин папаша,
Що у лідерах був його син:
Він, дбайливий, Порфир Недайкаша
Взяв аж дві з ковальовських машин.
Говорив тоді батько Амброся,
Сумовито всміхаючись в ус:
— Аж тепер забагатіють Роси!
Я ж багатства такого боюсь.
З тілом вилізе панська латка.
Нажилися самі Кабани.
А платить доведеться Безхаткам
За добро, що не брали вони.—
Він ходив на розгром економій
І вирубував меблі на пню.
А приніс із багатства додому
Тільки книжку, що витяг з вогню.

XXXVI

Надрукована дрібно і вузько,
Золотавий ріжок обгорів.
Говорив хтось, та книга — французька,
Називалась: „Нотр Дам де Парі“.
Неоціненим скарбом, забутим,
Гарна книга у скрині лягла.
І воскресла у місяці лютім
В несподіваних бурях села.
Це взялися сільські „гайдамаки“
Боронить ковальовське добро.

Тоді першим криваво заплакав
За свій чайник Шуліка Петро.
Діду драні штани опустили
Королько, Березняк і Сердюк.
Шомполами залізними били
По ногах, не жаліючи рук.

XXXVII

„Гайдамаки“ лише на Безхатках
Учинили розбійницький трус.
Тоді свідком устав проти батька
Урятований батьком француз.
Видання обгоріле забрали:
— „Для Просвіти згодиться воно“.
А Самбора питали - карали:
— Де поховане інше майно? —
Недайкашу не брали з волами,
Хоч ревіли на ціле село.
А Самбора сікли шомполами
Так, що з тіла червоне текло.
Вже під вечір поширилась чутка:
— Дід Шуліка від допиту вмер. —
„Гайдамаки“ покликали хутко
Люд на сходку. Мелешко - есер
Говорив: „Козаки для громади
Хочуть панське зібрати добро“.
І до штабу приводити радив
Всіх волів з ковальовським тавром.

XXXVIII

Знов „козаки“ трусити хотіли.
Та коли на Безхатки ішли,
Раптом кулі на них полетіли
Через білий замерзлий Ташлик.
Обізвалось гвинтівок чимало
В Шестеренковім крайнім дворі.
І „козацтво“ тоді „відступало“,
І сміявся Амбрось на горі.
Він сховався за високу загату
Слухав постріли й думав: — Отут
За криваве знущання із тата —
Сердюка і Мелешка уб'ють.
Сміх Амбросів змінився клятьбою.
Це ж на смуток його, на біду,
Козаки „відступали без бою“:
Смішно бігли по голім льоду,

Наче вівці, кумедно сковзались,
Та, на жаль, ні один не поліг.—
А в Безхатки вночі увірвались :
Вовчі кроки приглушував сніг.

XXXIX

Перелізли убогу загату.
Коли гомін у хаті затих,
Оточили, як злодії, хату,
Збили двері із петель старих,
Збили з ніг сиву веньку стареньку,
Сина вивели в ніч, в тишину :
І Мелешко стріляв Шестеренка
Так, що мозок летів на стіну.

В ніч оту розкололися Роси
На озброєні табори два.
Повноліття Самбора Амброся
Розбудила війна степова.

Будьмо мужні, безстрашні, спокійні.
Ми ще пройдем крізь месницькі війни,
Щоб літопис вести до кінця :
В перемогу народа - борця.

Закінчення буде.

Іван Сенченко

НАПЕРЕДОДНІ

РОМАН¹

XIV

На вокзалі ще було порожньо. Луганськ не вважався за такий пункт, де б життя було ключем. Сюди мало їхало людей і ще менш від'їздило. Стемніло. З трьох гасових ліхтарів горів лише один. У розбите скло залітав вітерець. Вогник хитався, чадів, принадажуючи нічних жучків і метеликів. По перону метушився Йося. Ваньо стояв за квитками біля каси. Поздвиженський, заклавши руки за спину, з виглядом людини, якій до безкраю нудно, гуляв по перону вздовж колії. Він був перший, хто прийшов на ці перші нелегальні проводи у місті.

Та скоро перон став оживляться. Все ж, мовляв, це було єдине місце в Луганську, де можна було побачити і зустріти свіжу людину, почути свіжу новину, подихати вітром, що його приніс паровоз бог знає звідки. З'явилися панночки, міські хлопці, промайнуло кілька гімназистів, замайорів голубий картуз студента. Все стало входити в звичайну колію. Ось під руку із своєю красунею-сестрою пройшовсь Несторович. Проти ліхтаря він, треба гадать несподівано, зустрівся з Анею. Аню супроводила гімназистка Зайченкова, за ними чапав вусятий статистик земської управи. Данько пішов їм назустріч, і Зайченкова теж, треба гадать з несподівання, скрикнула:— Ай, Аня, кого я це бачу!— Це ж Данило Євсейович,— упізнала Аня і простягла руку назустріч Данькові.

Молоді щодалі більшало. Посеред натовпу сюди і туди ходив станційний жандарм. Його боялися, його уникали. Станційний жандарм мав наказ від начальства вирядити машиніста та його кочегара за межі міста. В глибині серця він заздрив Василю Іллічу й Данькові: з ними віталися, усміхались до них і ходили з ними під руку найкращі у місті дівчата. Бідні створіння, вони ж нічого, рішуче нічого не знали, і мали себе з отими розбишаками так, як учора, позавчора і ще багато днів і тижнів тому! Жандарм носив у серці таємницю.

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1, № 2—3, № 4 1938 р.

Ця таємниця ставила його вище над все людське товпище, тим часом його ніхто не помічав і його уникали.— Ні,— сказав він,— я мушу поставити себе у центрі уваги.

І він це зробив. Сталося це так. Будучи людиною вишкваною й делікатною, він твердо підійшов до Данька, і між ними відбулася така ось розмова:

— То ви сьогодні вже їдете?— Він підкреслив останнє слово.

— Так, їду.

— І ваш друг?

— Так, і мій друг.

— Надовго ж ви залишаєте нас, дозвольте спитати?— При цих словах жандарм таємниче й мудро всміхнувся.

— Покищо назовсім.

— Як!— скрикнув жандарм,— ви у нас більше вже не працюєте?— Він був увесь цілковитий подив.

— Так, я в Луганську уже не працюю.

Ця розмова велася жваво і голосно, і ефект її був несподіваний. Данька і Василя Ілліча оточили знайомі. Всі були вкриті „здивовані“.— То що ж ви мовчите про це?— скрикнув студент Несторович.— Ви не вдячні,— переборюючи хвилювання, сказала гімназистка Зайченкова і почервоніла. Навіть Воздвиженський не витримав. За останні два роки він цілком натуралізувався в Луганську, служив писарем у нотаря, рибалки і як свої п'ять пальців знав усіх рибалок у місті. Отож му добре знати і Василя Ілліча та Данька.

— Жаль,— сказав він, протискуючись наперед,— а я оце купив новий волок. Чудова снасть! Та коли їдете, дозвольте побажати вам щасливої дороги. І чого так несподівано?

Василь Ілліч зібрався відповісти. Якесь дівча взяло його обережно за руку і передало чудову троянду. Аня зняла грудей гвоздичку і приколола її до серця Данькові. За півмісяця вона від'їздила в Петербург у гімназію і сказала про це Данькові.— Я теж їду у Петербург,— відповів Данько,— і маю надію, що ця наша зустріч не буде останньою.

Жандарм стояв сам і по-дурному всміхався. Чи впадало йому в голову, що саме своїм мудрим втручанням він легітимізував ці проводи?

Тут трапилась історія, що наповнила одну з найщасливіших сторінок життя Василя Ілліча. Гуляючи з Воздвиженським Березовим, він якось помітив, що на перон прийшли ще дві жінки: одна панночка, одягнена по-міському, друга — звичайна дівчина, з вигляду покоївка, жвава й чепуриста... В руці вона несла тяжку валізу, але мимо цього великі чорні очі так і ганяли по перону. Василь Ілліч здригнув: рисочки біля губ у того дівчатка видались йому до болю знайомими. Він затримав ходу. Дівчатко звело на нього очі. Перон під ногами Василя Ілліча тихо загойдався і поп'явся шкереберть. Дівчина дивилася на нього на всі очі і біля губ у неї смикалось

— Оксано, це ви?—спромігся нарешті сказати Василь Ілліч.

— Це я. Але, матінко моя, як ви змінилися!

Панночка спинилась і зачудовано дивилась на Василя Ілліча Оксану. Тоді він підняв капелюха, відрекомендувався. Панночка щось відповіла. Василь Ілліч не чув.

— Я вам винна полтинник,—сказала Оксана.—Я вас шукала. Непер я вам можу повернути свій борг.

— Це ви і є той майстровий?—долетіли до ушей Василя Ілліча як крізь сон слова панночки.

— Так,—не думаючи, відповів Василь Ілліч.—Це я і є. Але, може, де ви взяли?

— З Казанської вулиці,—засміялася панночка.—Я там учителька, і Оксана працює у мене в школі.

— В Луганську?

— В Луганську.

— І давно?

— Уже два роки!

— Тоді зачекайте одну хвилиночку.

Йоська сидів на скриньці і нудьгував.

— Ось що,—сказав йому Василь Ілліч,—я сьогодні не їду, взагалі, мабуть, не поїду нікуди.

— Як!—скрикнув той і кинув тривожний погляд у бік станційного жандарма.

— Я не їду і залишаюсь в Луганську.

— Ти що — той?—Йося постукав себе по лобі, постукав і покрутив пальцем.

— Байдужісінько! Я мушу залишитись дома. А що далі робить, ти вже знаеш.

Підійшов поїзд. Публіка захвилювалася. Йоська і Ваньо речами Данька і Василя Ілліча поспішали в вагон. Василь Ілліч усаджував учительку. Жандарм ходив по перону. Він бачив, як попрощався з знайомими Данько, від його очей не сховалось і те, що, влаштувавши учительку і попрощавшись на пероні з Оксаною, Василь Ілліч пішов до свого вагона і став там біля вікна поруч з Даньком. Не бачив він тільки однієї дрібниці, що відбулася у запруженім людьми тамбурі. Ось відчинилися дверцята з другого боку вагона. В дверцятах на один момент показалася Йосина голова. Перебравши з рук Ваньо скриньку, він зник у п'ятні також швидко, як і з'явився. Дверцята стали на місце. Вдарив третій дзвінок. Данько і Василь Ілліч замахали квітками. Поїзд рушив.

— Ну, вирядив,—сказав жандарм і полегшено зітхнув, можливо у той самий момент, коли Василь Ілліч, міцно потиснувши руку Данькові, спускався на задню приступку, шукаючи місця, де краще сплигнути.

Оксану він наздогнав уже біля школи. Вони увійшли у садок і сіли на лавку. В цю ніч було сказано багато хороших

слів. І цієї ночі Василь Ілліч дізнався про все, що мучило його три роки: де ж тоді ділась Оксана з тієї глухोї шахтиської станції. Ось що розповіла Оксана Василю Іллічу.

З грошей, які їй позичив Василь Ілліч, Оксана взяла три копійки, купила хліба, а решту приберегла на квиток, щоб тікати з того клятого міста. Та доля була неприхильна до неї. Проснувшись вранці у бур'янах, де вона згайнула собі на ніч притулок, Оксана побачила і відчула, що їй пропало, загинуло. Її обібрали. Забрали останню свитку, вузлик і гроші укупі із хусткою. Стара босячка байдуже розповіла їй, що це робота діда Халери. Тоді Оксана побігла шукати Халеру. Але він допивав уже третю пляшку, і нічого не лишилось, як заплакати з горя. Вона пішла на станцію. На станції Оксана побачила п'яну босячку без носа. Стрілочник мітлою гнав її, а вона виверталася, відбивалася і гукнула голосом викидала страшні лайки.— Оце тобі таке буде,— шепнув хтось над ухом Оксані. Вона озирнулася. Біля неї нікого не було, але вже страх напосів і, гублячи власний над собою, вона кинулася геть від того проклятого місця. Спочатку бігла по залізничному насипу, між коліями, потім пішла, скільки — не знає, аж поки не стемніло і не показалося над насипом зелена посадка. Оксана лягла на зелену траву, притулилася до землі і прислухалася, з якого боку прибуде поїзд. Поїзда не було, напливала ніч, серце калаталося, навколо ні живої душі. Оксана положила на рейку голову, так лежала. Серце перестало калататися. Їй було зовсім не страшно, а тільки тепло у щокі, так, як буває, коли притулишся щокі до різьки теплового комина. Рейки ніби заспівали, потім їй почулися ледве чутні перестуки коліс і свист паровоза, приглушений далиною. Хоч би скоріше це сталося. Боліли ноги, набиті об будяки і об шпали. Поїзд наближався. Вже гуділа земля. Ще трішечки, і край. Тоді Оксана подумала: а раптом машиніст визирне у вікно, зупинить машину і вона не вмере. Оксана злякалася цієї думки, підвелася і обережно одповзла у вибії під насип. Тут тінь, тут ніхто не побачить. А коли паровоз наблизиться так, що спинити його буде уже неможливо, вона вискочить і упаде упоперек рейок. Оксана скулилась у своєму вибої. Червоний блиск потіснював її у вічі. Паровоз вирвався із затінку далекого гайку і, низький та широкий, з високою трубою, на хвилинку застиг, ніби не рухався з місця, а потім кинувся вперед. Оксана бачила, як на невеличкому повороті довгий состав, не зупиняючися, зсунувся праворуч, вигнувся, як стали видні всі до одного вагони, замерехтіли освітленими вікнами, а над ними розтягся довгий білуватий чуб диму. Оксана вискочила із своєї засідки, лягла головою на рейки, обличчям до машиніста, щоб була не злякатись в останню хвилину. Потім їй здалося, що коли так буде лежати, її дуже понівечить, а їй цього

хотілося: хай би обличчя було ясне і чисте і не лякало
її страшним виглядом. Вона лягла на рейку горлом і
притулила голову до самої землі. Вогняні очі наближались, здри-
галися і пересувалися на кожному звороті. Оксана заплющила
очі. Нарешті! Загриміли над головою колеса, закрутився по-
рох, вона щільніше притулилась до рейки — враз схопилася.
Вийшовши над лінією, вона не помітила, що тут залізниця має
кільце, і поїзд промчався тією, а не цією парною рейкою.
Оксані стало страшно. Поїзд зменшував рух, стукались тарілки
вагонів, з вікон виглядали людські обличчя, якийсь чоловік
появився на приступках, щось кричав і махав руками. Оксана
звелася і побігла в посадку, а звідти у поле. Але це була
пашня, а рівна відкрита толока. Коли б вона побігла туди,
випіймали б відразу. Змінивши напрям, Оксана побігла вздовж
посадки і забила у найглухіші кущі, далеко за крайніми ва-
гонами поїзда. Чулися людські голоси і розмови. Двоє спе-
ціалістів. Один говорив, що до самогубства дівку чи жінку
можливо привело нещастя чи голод. Другий байдуже відказу-
вав: — Дурниці! Поки молода, ні одна дівчина на шахтах не
можливо терпіти нестатку чи голоду, аби тільки не була дурна
і не одбігала носа або не набігала вище носа. Обидва чмихнули
і пішли геть. Поїзд пішов. Тепер Оксана не здержувала плачу:
хотілось, щоб біля неї тепер сидів хто рідний, ласкавий
і добрий. Але вона була одна на цілому світі, і навіть образ того
чоловіка, що зустрілася з ним на хвилинку на станції, потьма-
вився, розплився, і вона не могла пригадати навіть його обличчя.
Вийшла ніч. Довгі тіні налягали на залізницю. Оксана вийшла
з посадки і пішла понад колією, напилася води з маленького дже-
рела у вирізі, обмила сльози й порох і йшла далі, поки зійшло
сонце. Вранці звернула з насипу уздовж степу і все йшла і йшла,
не знаючи куди. У неї вгиналися ноги, голова боліла і спа-
дала на груди. П'яти зачіпалися за грудки і бадилля — і ніде
нікого: ні людини, ні звіра. Потім їй стало зле, в очах потьма-
вилось, голова закрутилась, вона впала і прокинулась в сіль-
ській хатині. Добрі люди підібрали її у полі, очутили, наго-
дували, одвели в школу. Там вона й залишилась прибираль-
ницею, доки з учителькою не переїхала в нову школу — в
Дуганськ.

— І скільки ж ти уже тут часу? — спитався Василь Ілліч.

— Вже два роки.

Василь Ілліч нічого не відповів. Ще на станції він уже ви-
рішив, що з цього дня він довіку не розлучиться з Оксаною.

Був серпень місяць року 1895.

ЕПІЛОГ

Розмова почалася з краєвидів, перейшла на погоду і вилася кінець-кінцем у повітрі, не знаходячи собі достатньо поживи.

Та ось один з пасажирів крякнув, відчинив чемоданчик, виставив на столик пляшку, інші хто чим мав — допомагаючи склянка пішла по руках і розмова пожвавішала.

Треба сказати, що за невеликим винятком все це були люди незнайомі, випадкові пасажирини на одному з перегонів у Донбасі; серед них були: старий сільський лікар десь з Ясенуватої, помічник головного бухгалтеря однієї республіканської установи, слюсар-залізничник з депо Дебальцево, одна зовсім мовчазна жінка, молодий військовий хлопчина чужою вродою, двоє людей невизначеної професії і ще один дивного своєї рідності вигляду, з головою лева і поставою директора. Можна ще додати, що чемоданчик, про який мова була вище, належав саме цьому старикові і, як правду казати, ще можна було подумати, що ця людина мала розмах куди більший, ніж усі інші, бо за першою пляшкою на світ вийшла і друга, і з вигляду її власника було видно, що він не заспокоївся і на цьому.

Склянка ходила по колу, розмова жвавішала, та ось поїзд зменшив свій рух, гукнувши „Дебальцево“, через вагон проїхав кондуктор, слюсар з депо Дебальцево схопився, зиркнув у вікно на годинник і, вилаявшись у невідому адресу: Чорт! Знову з запізненням! — ураганом вискочив у двері.

З цієї нагоди розмова швидко перейшла на тему про спізнання, кожен розповів щось із своїх особистих пригод; чогось доброго, найцікавішими були оповідання сільського лікаря. Його було приємно слухати, він певне це почував і, закінчуючи чергову бувальщину, щоразу додавав переконливо:

— Як бачите, вся історія хвороби людини це повчальна історія її запізньованості; отож, якщо бажаєте собі добра, вчасно з'являйтесь до лікаря!

— Я гадаю, що цей закон можна поширити і далі, — зауважив дід з головою лева і поставою директора, — взагалі все годиться робити вчасно, то й буде гаразд. Щождо себеси то скажу, що за сорок чотири роки роботи біля молота я ні разу не спізнився на прохідну...

— Як!.. — здивувались присутні, озираючи з ніг до п'яток старого, — то, виходить, ви не директор?

— На жаль, тільки коваль, — відповів старий.

— Алеж який коваль! — вихопився молоденький військовий і розквітнув як троянда, — дід Микола ще три роки тому виробляв півтори тисячі карбованців в місяць!

При цих словах присутні ахнули, а сільський лікар аж розкрив рот, а потім простодушню вигукнув:

— Та ей-богу, цього бути не може!

— А отже було!—відповів молодик.— Микола Іванович—артуоз парового молота!

Микола Іванович тим часом усміхнувся собі в бороду, а далі і від себе додав:

— Бог (при цьому слові він лукаво зиркнув в бік молодика) обдарував був мене несокрушеним здоров'ям, знали мене ковалі усього Союзу. Та що ковалі! Майстри бились за мене: одні перетягали до себе, а другі за поли держали!

— Тисячу п'ятсот карбованців!— не вгавав тим часом сільський лікар.— Що ж ви, дозвольте спитати, робили з ними?

Микола Іванович одним пальцем почухав потилицю, на хвилину задумався, струснув головою і усміхнувся уже енергійно.

— Що було, то пройшло. Хто не працює, той не їсть, а я працював, жив, їв...

— І пив!— додав молодик.

— І пив... виключно пиво,— погодився Микола Іванович.— Отож ви мусите зрозуміти, що з огляду на все це, всі мої родичі, товариші і близькі знайомі були великими прихильниками Нової Баварії!

— І через це,— усміхаючись зауважив лікар,— вам усім понеділки, тобто післявихідні, видавались винятково важкими днями!

— Алеж я вам уже сказав,— відповів Микола Іванович,— що за всі сорок чотири роки я жодного разу не то що не прогуляв дня, а навіть не спізнився на прохідну. Ледве сп'явши на ноги, я виробив собі правило і додержав його до сьогоднішнього дня— що б не було у неділю, в понеділок о шостій я уже мушу бути в заводі: адже справжнє покликання людини— це робота; людина в роботі— все, без роботи яка ж ти людина! А крім того, я ж любив свій паровий молот, і ото справжній був мій день, коли ми удвох з ним брались до діла. Як ми працювали! Щоб подивитись на нас, люди приїздили здалека і заздрі казали:— Та що Микола! він не має дівчини, і цілується з своїм молотом!— Алеж чудно— як ми при звичаємось до речей, до оточення. Я мушу сказати, що уже три роки я одійшов від роботи в заводі, а отже ж візьміть— не вірю! Все здається, що це тільки сон, а справжнє життя тільки й починається, як засну. Ліг, очі заплющив, і тут в уяві уже вся кузня, всі товариші, знайомі з дитинства. А то задрімаєш, і раптом прокинешся облитий холодним потом: приснилось— загнав деталь, ноги трусяться і серце калатається, як не вискочить із грудей!

Старий поклав свою дебелий голову на долоні рук і замовк. І дивно— як він відразу змінився: лев'яча потужність знітилась, на перший план з'явилась ясна сивизна, не буйна, а зів'яла, блякла; лиця, схованого під долонями, не було видно; лікар

кинув погляд і помітив тільки шию, власне в'язи — в'язи атлета; колір шкіри був ще червоний, але її прорізали глибокі чезні зморшки, примхливо порозтягані у всі напрямки, і так густо, що не було і клаптика шкіри, не поораного ними.

Всі мовчали, певне, щоб не злякати спогадів старого; але ось він заворушився, підвів голову, причмокнув, провів по вусах рукою і мовив:

— Так! А от щодо прогулів і запізнень — збрехав; прогуляв і я раз два тижні, але послухайте, як воно трапилось.

Слухачі підсунулись, і старий почав:

— Під час тих подій мені йшов двадцять третій рік, був безнадійно сирий, з товстим шаром селянського лепу; завод, де я працював, містився у найглухішому закутку Катеринославщини, інакшими словами кажучи, я був — земля на сирій землі; додайте сюди ще мої заробітки, увагу з боку майстра й начальства і відсутність всяких інших інтересів, крім тих, що торкались моєї роботи.

Все, що я говорю зараз, схоже на виправдання, однак я себе зовсім не виправдую, а хочу розповісти все, як воно було насправді.

Якось я працював біля свого молота і враз почув, або вірніше відчув, що трапилось щось незвичайне. Певне, ніхто з вас не переживав забастовки на великому заводі в умовах царського режиму, що натискав на нас із страшною силою. Однак фізики кажуть, що сила протидії є рівна силі тиску, ми ж у той час переінакшували цей закон і був він у нас відомий у такій ось редакції:

Чем ночь темней, тем ярче звезды.

Словом, як це відомо усім, протидія з боку робітників була шалена. Так от. Я стояв біля свого молота і — раптом біля дверей щось завихорилось, на майданчику, де ми складали готові деталі, почувлися крики, гвалт, як це буває, коли захвилюється багато людей.

— Мабуть убито когось, — хвилюючись, як і всі, сказав я сусіді, але він, зупинивши машину, уже біг до гурту; з гурту тим часом уже виривалися крики:

— Кидай роботу, забастовка, усі надвір!

Потім раптом, несподівано загудів гудок, разом з ним заверещали заводські кукушки, понад вікнами майстерні пробіг паровоз з оглушливим ревом, і враз стало страшно і моторошно.

Я вибіг разом з іншими ковалями; те, що я побачив, приголомшило мене. Заводський двір шаленствував людськими товпищами; вони бігли звідусіль, щось кричали, комусь погрожували, когось кликали. Голова моя пішла обертом, серце здавило так, що я теж закричав. Далі я побачив гору старих паровозних коліс; на колесах стояли інженери, пристав, ди-

Директор. Директор був зовсім блідий, без шапки, волосся, мочене потом, прилипло йому до лоба. Та йому було не до того; він щось кричав, надриваючись, і йому кричали, і що йому він говорив, то крики робітників ставали грізніші; дехто намахував уже кулаками, дехто спинався на колеса, кричали:

— Геть, досить!

Мені навіть здалося, що не один із них уже нахилився, щоб узятись за камінь, і саме в цю мить верхнє колесо на полісній купі схибнулося, розчепіривши руки, директор потік вни́з на натовп, і я — не видержав. Як шалений вибіг наперед і зарепетував на все горло:

— Та що ж це таке, православні? Кличте батюшку для покаяння!

Мабуть, я ще щось кричав на цю тему, але голос мій раптом потону́в в розлютованому гвалті і крику. Я змовк, глянув навколо себе, і волосся моє полізло угору. Гнів робітників і директора перекинувся на мене.

— Геть, запроданець! — закричали з усіх боків.

Потім я побачив, як один дідок, сплюнувши на долоні, ки́нувся на мене, і за ним побігло ще, я вже не знаю скільки, народу. Що було б після цього, я вже не можу сказати, можливо, там би мені був і кінець, можливо, тільки провчили б. Врятував мене слюсар із ремонтної бригади. Саме тоді у нас збільшували цех, в цеху добавилось нових людей, і серед них і той, що врятував мене. Це була людина помітна, уже за тридцять, бистрий, жиливий, ніс орлиний — крючком, із тих, що коли йде — аж шумить, слово скаже — ріже як бритва. Коротше сказати, він був у нас тільки слюсар, а його боявся цілий цех — усі майстри й інженери. Щоб зрозуміти, що це була за людина, я розкажу коротенько, як він ухоркав інженера Белова. В ті часи поліція і адміністрація, оберігаючи непорочність робочого люду, пильно стежили, щоб література, а особливо путяща, боронь боже, не потрапила до робітничих рук. А тут слюсар наш, як на зло, упіймався із Салтиковим-Шедріним, і відразу ж вкупі із книгою потрапив до лап Белова. Це був дворянчик-собачник, самодур, саме із тих, хто в цілковитій непошкодженості доніс свої кріпосницькі переконання геть аж до віку пари, реклами й електрики — так було охрещене у ті роки наше ХХ сторіччя. Отож слюсаря — Василь Ілліч його звали — притягли до Белова, і між ними відбулася така ось розмова:

— Так ти читаєш цю книгу?

— Звичайно.

— І розумієш?

— Не менш, ніж ти, — уже готовий до всього, дав відповідь Василь Ілліч; я ж говорив уже, що ця людина була горда як чорт.

— Що-о?! — закричав Белов, зірвався з місця і замахав

кулаками під носом у Василя Ілліча.—Не смій тикать! Я — інженер, дворянин!

— А я що ж — скотина?! — випростався, як стальний пруть, слюсар. Мабуть, цей хлопчина не дуже сподобався пану Белову. Підібгавши хвоста, він шуснув назад і, забігши за стіл, закричав викидайлові, що з'явився на галас:

— Егор, даць в морду!

Та Василь Ілліч попередив намір надто вже услужливо Егора; оглушений спритним ударом, Егор одлетів до вікна, врізався в раму і випав вкупі з нею у двір.

Белов аж присів з несподіванки, а далі — це було зовсім в його характері самодура: змінивши настрої на всі 180°, закричав в дикім захваті Василю Іллічу:

— Молодець! Люблю смільчаків! На п'ять карбованців випий за здоров'я інженера Белова!

— Гаразд!

Простягає Белов Василю Іллічу ту п'ятірку; взяв Василь Ілліч гроші, поклав у кишеню, а Белову простягає десятку.

— Як? Нащо? — підскакує ошпарений інженер.

— А так, — була відповідь: — я п'ю за інженера Белова, а ви за здоров'я слюсаря Василя Ілліча Чорновола!

От бачите, який був мій рятівник. Ну, то от. В той момент, коли я вже прощався з життям, він несподівано виріс поруч мене, відсторонив мене назад сильним рухом руки і спокійно сказав:

— Облиште парубка. Що ви від нього хочете? Адже він сказав, що міг тільки сказати!

— Проучити негідника! — заметушився той дідок, що спльовував у руки.

Що відповів слюсар дідкові, я вже не чув, бо всі вони раптом побігли, а за якийсь час на місці директора уже стояв мій рятівник, і я чув, як він пристрасно закликав людей до свободи, до боротьби. Ви уявляєте, як може говорити така людина! Отож я заслухався. Аж ось біля мене щось заворушилось. Це був той лютий дідок.

— Чуеш, панська помийнице? — закричав він, — люди до волі рвуться, а ти хочеш сонце рясою затулити!..

Я поточився, закрив голову як від удару і побіг, перескочив паркан і подався пустирями як злодій. Я заховався у свою хатину, щоб мене ніхто не бачив, і став думати над тим, що трапилось. За два дні забастовка закінчилася. Люди пішли на роботу. Я сидів дома. Три дні я не виходив з хати при світлі денному і лише нишком вночі прокрадався в бур'яни, щоб набрати у груди свіжого повітря. Кінець — кінцем із заводу повідомили: або я мушу стати до праці, або на мое місце поставлять нову людину. Далі, виходить, відсиджуватись було вже не можна. Другого дня вранці я пішов на роботу. Щоб не дивитися на людей, я натяг шапку на самі очі, як міг ви-

Коко підняв комір. У майстерні, здається, все було на місці, але я нічого не бачив, ні з ким не привітався, не глянув у бік. Біля печі крутився мій хлопець підручний. Говорячи з ним, я дивився униз, та й не говорив я, — мукав, а то все мовчав. Часом мені здавалось, що я чую на собі людські очі, тоді я міняв місце; шість годин до обіду спустошили мене: серед сотень людей я був зовсім самотній, і нікому не раджу з вас опинитися в такому становищі.

В обідню перерву, уникаючи зустрічі з товаришами, я заліз у куток і сів — лицем в куток, спиною до майстерні. І прихилившись до стінки, гірко заплакав. Отак плачучи, я зовсім не помітив, як до мене хтось підійшов і, поклавши руку на плече, спитавсь:

— Ти письменний, Миколо?

З голосу я упізнав слюсаря Василя Ілліча.

— Так, письменний, — відповів я, витираючи сльози.

Сліз моїх він не помітив, а попорпавшись у кишені, здобув портсигар, почаствував мене, закурив сам і знову спитавсь:

— А коли б я дав тобі книгу — будеш читати?

— Так, — відповів я, — я її прочитаю.

Перша книга, яку дав мені Василь Ілліч, був роман Джованьолі „Спартак“ — про буйне життя Рима, про повстання рабів і їх славного ватажка Спартака. Я сказав Василю Іллічу, що я письменний. Це, звичайно, було так. Років з п'ятнадцять перед тим я ходив в сільську школу одну чи дві зими. Чого доброго, літер, либонь, я ще не забув, умів підписувати своє ім'я і чудово читав пивні етикетки, вірніше, я знав їх всі вже напам'ять. Тепер у моїх руках опинилась груба книжка на багато сот сторінок. Я перегортав аркушики, засіяні безліччю чорненьких значків, і від них мерехтіло в очах і вії злипалися. Однак я сказав собі:

— Ану, Миколо, годі байдики бити! Ти мусиш прочитати цю книжку.

І я її прочитав. Першу сторінку я читав п'ять вечорів. Від мазуту з погано вимитих рук вона зробилася чорна, очі сльозились, і все ж я не здавався. — „Перші дні завжди найважчі, — утішав я себе, — однаково де: чи в полі, чи тут, у заводі, чи де хоч; а потім звикне людина, й нічого“. Щоб довго не говорити, скажу — перші десять сторінок я читав два тижні, на всю книгу витратив тридцять сім день, половину її, особливо тяжкі місця, я вивчив напам'ять і пам'ятаю до цього дня.

Через шість тижнів я підійшов до Василя Ілліча.

— Ну, як, прочитав? — спитав мій учитель.

— Прочитав.

— Всю?

— До кінця.

— Все зрозумів?

Я почервонів і мовчав. Вже надто багато вимагав він від мене.

— Ну, це нічого, — підбадьорив мене Василь Ілліч, — друга книжка вже запевне буде щасливіша.

Після „Спартака“ я мав в руках „Овола“ Войніча. Цю книгу я прочитав за десять-дванадцять днів, читав без напруження, з дивною насолодою. Я ніколи не думав до цього, що від читання можна одержати стільки радості, я ходив збуджений, піднесений. Мені хотілось говорити, поділитись думками — який маленький світ навколо людини і як він безмежно збільшується в оцих книжках! Ви розумієте — мене ніхто не агітував, не напичкував — моє дотеперішнє життя остогидло мені самому, захотілося діла, тривожного, бентежного, повного життя. Я потоваришував із слюсарем. До цього часу я бачив його лише на роботі, тепер ми зустрічалися в пивних, в рестораниках; потім я узнав, що він завзятий мисливець; у нього була чудова жінка. Але це не те, що вабило до цієї людини: я дивився на нього і знав — ця людина все може, все знає, і доб'ється всього. І от що іще цікаво: він ніколи не був сам; де він з'являється, там відразу, мов спід землі, виростали хлопці і всі горнулися до нього; до роботи він був азартний, заробляв добре; непогано заробляло і багато інших добре кваліфікованих хлопців, але нікому так не везло, як Василю Іллічу: все, що він купував, замовляв для себе, влипало в нього, ніби він і родився з цією річчю — хай це будуть чоботи, костюм, сорочка, картуз. Потім, він знав людей, і знав як ніхто; встояти супроти нього річ була неможлива. От я вам розповім історію з одним робітничим полководцем Уласом Сидоровичем; цю історію я добре знаю, бо Улас Сидорович доводився мені дядьком, а в ті роки ми жили навіть на одній квартирі, на Собачій слобідці. Улас Сидорович був унтер-офіцером, воював у русько-турецьку війну 1877-78 рр., і пізніше відбив кілька походів в Середню Азію і страшенно любив військову справу, або як хочете: читав він лише про війну, напам'ять знав усіх полководців, міг говорити цілими годинами про знамениті баталії і взагалі вважав себе людиною військовою; зовнішньо був строгий, рухливий, в розмові сіренька гостра борідка підскакувала, сіренькі ж очі, посажені глибоко, насторожено бігали; працював він теж слюсарем укупі з Василем Іллічем, вони навіть дружили, проте це були два різні світи: один вважав — він все може, мусить і повинен зробити, другий з усього на світі знав лише озброєні регулярні війська, силу всемогутню, непереборну і страшну. Він боявся цієї сили, бо, спостерігаючи хід подій, бачив, що наближається момент, коли народ змушений буде виступити супроти озброєних регулярних військ. Наслідки жахали його, бо він не бачив сили, яка б могла взагалі опиратись супроти кавалерії, гармат, а особливо піхоти. Поза

ним Улас Сидорович, як людина, сформована в основному до 1905 року, був взагалі великий законник; військові устами він знав чудово і в громадському житті він дотримувавсь найсуворішої дисципліни. Це у нього доходило часом до безглуздя: в тривожні, після 9 січня, дні ми ходили в пікетах робітничої охорони; під час однієї сутички Улас Сидорович насів на поліцая, і обеззброївши, потяг у міську думу.

— Ви збожеволіли, дядьку!—закричав я,—це ж все одно, що вкинути щуку в озеро. Провчити треба падлюку!

— Провчити, провчити,—заскрипів Улас Сидорович.—Не я його наставляв над народом, не я його буду і вчити!

Кінець - кінцем дума і провчила, тільки, певна річ, не свого поліцая, а Уласа Сидоровича.

Ну, от, і ось цю людину Василь Ілліч запропонував зробити начальником бойової дружини! Депутати тільки роти порозкривали, але Василь Ілліч стояв на своєму, а коли він щось захищає, вдержатись проти нього річ була неможлива. Кінець - кінцем вирішили ведення переговорів з Уласом Сидоровичем доручити самому Василю Іллічу. Я ж казав уже, що ми з старим жили в одній квартирі, значить, я всьому був свідок і все пам'ятаю від слова до слова.

Ще тільки Василь Ілліч поріг переступив, а Улас Сидорович уже насторожився. Я не думаю, щоб він був попереджений про візит слюсаря; час тоді був піднесений і тривожний, в цехах кувалися піки, виточувалися бомби, народ возився з берданками, штуцерами, серед горожан ходили неясні чутки про те, що робітники озброюються, коли уже не озброїлись, для рішучого бою з царатом; до цього ж популярність Василя Ілліча у цеху зросла нечувано; де він з'являвся, там крутилося і кипіло, словом, для Уласа Сидоровича було, певна річ, ясно, що Василю Іллічу займагись так собі візитами часу не було і що він прийшов із серйозною справою. Тепер дивіться, як тримали себе оці люди: принаймні мені, слухаючи їх, увесь час здавалося, що вони читають думки один в одного.

— Ну-с—чим зобов'язаний такому несподіваному візиту?—потрусуючи борідкою, заскрипів Улас Сидорович, бігаючи дрібненькими шажками по своїй манюнькій кімнаті.

Василь Ілліч тим часом, не хапаючись, скинув шапку, повісив її на кілочок, широким поглядом обдивився хату, розглядив долонею свої золотисті вусики і відповів зовсім спокійно:

— Та от, сватать тебе прийшов.

— Як це сватать?!—встромлюючи свої гострі, як свердельчики, оченята у гостя, загарячився хазяїн; погляди їх зустрілися, схрестилися, борідка в старого затремтіла, подерлася вгору, бо Василь Ілліч був значно вищий за свого партнера, і в кімнаті знов заскрипіло.

— Не згоден!

— Але чому ж? — простодушно спитав Василь Ілліч.

— Чому, чому! — роздратовано приснув старий і кинув зупинившись, з розгону: — В яких уставах це сказано, щоб вести озброєний народ проти регулярних озброєних сил? Та нас же всіх переб'ють як щенят, і взагалі, ви знаєте, що таке регулярні озброєні війська, кавалерія, артилерія, а особливо піхота?

— Жаль, — спокійно відповів Василь Ілліч, зовсім не зважаючи на гарячий тон співрозмовця, — то, значить, ви незгодні. А щодо озброєних регулярних сил, то навряд щоб їх вистачило на цілу Росію, особливо якщо її добре озброїти пішурою бувалих людей.

— Ні, не згоден.

— Якщо незгодні — нічого не зробиш. Тоді принаймні порадьте людину, найбільш до цього діла придатну.

— Не знаю. Самі шукайте! Та що ти пристав, не відчепись! Так, Росія сила велика, але де стільки зброї набрати і знов артилерія, а тепер навіть кулемети; коли боеприпасів бракує, яка ж може бути перемога?!

— А ви все таки пригадайте! От називають в мартенівській Бондаря Івана.

— Бондаря! — підплигнув враз старий і спалахнув, являючи вогонь. — Та ви маєте уяву, чим повинна бути воєнна людина і коли на те пішло — командир? Війна вимагає людей гострих на розум, бистрих на ноги, відважних, чесних! Солдат, і ти більше командир, це є орел. А коли цей командир і солдат є робітник, озброєний для боротьби з царатом, тоді навіть ніякого порівняння бути не може! А що є Бондар? Ледар бабій, мародер, півпоходу проболів у двоколці, півпоходу провозився з бабами, пранці в гості додому привіз! Що таке є гвинтівка, взагалі рушниця, а також берданка!.. Це є священне озброєння робітничого класу; раз взяв в руки, порох тримати сухим, ворога бити безпощадно, стрілять — рідко мітко, без промаху; в робочій війні — патронів мало, ворогів — сила, а тому мародера не підпускати й на сорок верст. Ти ж взагалі — чи можна дозволити, щоб бабій став командиром робочої армії, — запитую я вас, молодий чоловіче?

Старий паши вогнем, очі йому блищали, він був чужим довий.

Але Василь Ілліч нічого цього не помітив і ще спокійнішим ніж раніше, спитався:

— Коли відпадає Бондар, то хто ж?

— А я знаю! Чорт їх згадає! Та кого тобі треба? Ну, Тищенко поспитайте, того, що в ливарному, ну, Велігуру — в скатах, а то того, як його, ну його к чорту, — Мандрику, то каря — отдільонним був, потім Чмихун, Кушій, Бабенко, хоч цей в воєнній ділі кваша. Ще добрі хлопці: Цибенко, Пискун-

правжні піхотинці; а в мене принцип: давай мені за путнього піхотинця двадцять душ кавалерії — не віддам!

— Ну, а ви цих хлопців всіх як слід знаєте?

— Знаю, знаю! — приснув старий, — раз кажу, значить знаю, від моєї командою обійшли всі Балкани.

— Ви, виходить, були...

— Я тоді вже був унтер-офіцером, — крикнув старий і голос його враз затремтів і надтріснув, — і давно б уже у полковники вийшов, коли б не вважався селянського звання, молодий чоловіче.

— Добре, — відповів Василь Ілліч, і вперше за цілий вечір голос його зазвучав повною силою, — добре, Улас Сидорович, все це відомо Раді робітничих депутатів. Отож, обміркувавши усі можливі кандидатури, як названі вами, так і ряд інших, Рада прийшла до одностайного висновку призначити вас командиром бойової дружини заводу.

Старий мовчав. І лише після довгої паузи запитався:

— Що ми маємо?

— Двадцять п'ять пік, вісімнадцять берданок, сорок дві бомби, шість штуцерів, двадцять чотири револьвери різних систем, два пуди пороху.

— А людей?

— Організовано вже три десятки.

— Гаразд, коли наказ приступити до виконання обов'язків?

— Починаючи з цієї хвилини.

Старий повернув голову, зиркнув на аркуш календаря й на годинник, і відчеканив уголос:

— Значить, з десятої вечора шостого листопада року 1905. Обов'язки — навчати військової справи дружинників і...

Улас Сидорович глянув чекально в бік Василя Ілліча, і цей доказав:

— І коли прийде час, організувати перемогу в боротьбі над царатом!

— От який був мій учитель, слюсар Василь Ілліч, — закінчив своє оповідання Микола Іванович, — душевна людина, характер веселий. Ну та що там говорити про це.

Він задумався. Поїзд мчав своєю дорогою.

М. О. Некрасов

ЗЕЛЕНИЙ ШУМ

Іде-гуле Зелений Шум,
Зелений Шум, весняний шум!

Пустуючи розходиться
Враз вітер верховий :
Хитне куші вільхові,
Цвітіння пил здіймаючи,
Мов хмарку ... все у зелені
Повітря і вода!

Іде-гуле Зелений Шум,
Зелений Шум, весняний шум!

Душа моя хазяечка
Наталя Петрікеївна,
Води не сколихне!
Та гріх із нею трапився,
Як жив я влітку в Пітері...
Сама, дурна, призналася,
Мовчала б — вік не знав...

Віч - на - віч із невірною
Зима закрила нас,
Мовчазно в очі злі мої
Все дивиться жона.
Мовчу ... а дума люта
Спокою не дає:
Убити ... жаль сердешную!
Стерпіти — сил нема!
А тут негода - віхола
Люте день - у - день:
„Убити, вбити зрадницю!
„Злодюгу покарати!
„А то весь вік прмучишся
„І спокою не знатимеш
„Ні вдень, ані вночі!

„За те тобі межі очі
„Сусіди наплюють ...“
Під люту пісню віхоли —
Лихі думки окріпнули —
Дістав я гострий ніж ...
Аж тут весна підкралася ...

Іде - гуде Зелений Шум,
Зелений Шум, весняний шум !

Як в молоці купаються,
Кругом сади вишневі
Тихесенько шумлять ;
Пригріті теплим сонечком
Шумлять верхами весело
Діброви та бори ;
А ген, в зеленім одягу
Лепечуть пісню сонячну
Блідолистяна липонька
Та білая березонька
В смарагдовій косі!
Шумить мала билинонька,
Шумить високий клен,
Шумлять вони по - новому
По - новому, весняному ...

Іде - гуде Зелений Шум,
Зелений Шум, весняний шум !

Відходить дума люта,
Ніж падає із рук,
І все вчуваю пісню я
В лісах, в лугах — одну :
„Кохай, покіль кохається,
„Терпи, допоки терпиться,
„Прощай, покіль прощається,
„І — бог тобі суддя !“

Переклав Ст. Крижанівський

Михайло Білик

ЛЕЙТЕНАНТ СТЕПАНЮК

Степанюк непокоївся. Це видко було з того, як він що хвилино підходив до вікна, піднімав фіранки, довго і зосереджено вдивлявся в далечінь, прислухався. Згодом сідав до столу, водив олівцем по карті, щедро списаній різнокольоровими олівцями, потім, піднявшись, зодягав кашкета, камінів на місці. Його широкі, густі брови насуплювались і на перенісці набігали дві зморшки. Дружина кілька разів забігала до кімнати і тихо, боячись стривожити його, запрошувала:

— Владик, сніданок на столі.

Він на хвилину відривався від карти і суворе обличчя прояснювалось.

— Почекай, Ніно, прийду.

— Другу годину чекаю.

— Гаразд, гаразд!—проводив дружину...

За вікном спершу тихо, а далі ясніше почулись удари копит, а згодом і голоси. Глянув у вікно і швидко вибіг на подвір'я.

— Ну, що?— запитав, майже підбігаючи до червоноармійця, що злавив з коня.

— Ніде нікого,— відрпортував червоноармієць.

Лейтенант Степанюк мовчав, стоячи з широко розставленими ногами. Над лівою кишенею гімнастерки блищав на сонці орден бойового червоного прапору.

За хвилину, різко повернувшись, наказав:

— Сідлати коней! П'ять зі мною, останні на заставі! Ви, товаришу командире, залишаєтесь за мене!

— Есть!— переказавши наказа, відрпортував крайній з прикордонників.

Тривога зростала і ширилась: від начальника застави, лейтенанта Степанюка, до повара Васіна всі жили в цю хвилину тривоною.

Вночі дозор доніс, що біля погранзнака N помічено кілька ступнів, які йдуть на нашу територію. Негайно Степанюк наказав вислати наряд на чолі з командиром Гливою. Завдання дане коротко— знайти порушників. Минула година, друга, на-

йшов і ранок, але Глива не повертався. Це занепокоїло Степанюка. Вислав на розшуки двох червоноармійців: вони повернулись ні з чим на заставу.

Тривога охоплювала кожного мешканця застави. Навіть пустун Олекса, син начальника застави, бачачи загальну тривоженість, притихнувши, закінчував споруду моста через маленький рів, виритий ним...

Наказавши своєму помічникові посилити охорону, сам Степанюк на чолі загону з п'яти червоноармійців, рушив на розшуки.

Шлях, нутужуючись, плівся на сопку і розгонисто зникав у молодому ліску. В тиші ранку ритми копит звучали дзвінко і протяжно. Але Степанюка не цікавили зовнішні вражіння. В його голові росли і кружляли думки: „Де бійці, що з ними?“ Він гнав коней, так що бійці ледве встигали за ним.

Раптом помітив Степанюк: із зарослів назустріч мчала собака. Пізнав Аську.

„Певне з донесенням“, — майнула думка.

— Аська! — гукнув назустріч, зіскачуючи з коня.

Аська, підбігши, кинула на землю папірець, який досі тримала в зубах. Потім, схопивши Степанюка за штанину, потягла вперед.

Бійці зосереджено дивились то на лейтенанта, то на собаку.

Лейтенант нервово розгорнув папірець, читав:

„Допомагайте. На нас кидають сили. Аська доведе. Глива“.

— На коней! — гукнув Степанюк, забувши зовсім, що бійці не спішувались, — вперед! — командував вже на бігу, скопивши на коня.

Аська з усієї сили мчала шляхом, інколи озираючись назад, і забачивши, що верхівці доганяють її, прискорювала біг.

Рівнина змінювалась пагорбками, і нарешті шлях круто повернувши, пішов на сопку, а потім скотився до балки.

Степанюк щохвилини підганяв коня. Записка Гливи ще більше підсилювала тривогу. „Кидають сили“. „Де? Як“?

— Швидше, швидше! — благально говорив до коня.

Аська зупинилась, почекала, доки під'їдуть верхівці, і тільки тоді повернула праворуч до зарослів.

Спішившись, продовжували шлях. Зарослі непролазні, кожен крок брався боротьбою. Доводилось працювати разом і руками і ногами, щоб ступити один крок. Та почуття тривоги за становище товариша переборювало всі перешкоди.

Пройшовши кілька кроків, Степанюк раптом зупинився. На галявині тісно тіло до тіла лежало сім зодягнених у військову уніформу обеззброєних людей. Їх оточували червоноармійці: праворуч Стужа, ліворуч, обіпершись на дерево, Глива. Вони тримали на перевіс гвинтівки.

Обличчя в Гливи було дуже втомлене, але руки міцно

тримали гвинтівку. Забачивши лейтенанта і бійців, Глива глибоко усміхнувся, але враз, мов підкошений звалився на траву, широко розкинувши руки. Тільки болізне „ой“ зірвалось із вуст.

— Глива! Чуєте?— гукнув лейтенант.

— Нічого, нічого,— відкриваючи очі, ледве прошепотів Глива,— нога нє. Скільки крові втрачено!— І вже стриманіше додав:— А вони всі обеззброєні; зброя там,— кинув головою в бік Стужі.

На місці, де досі стояв Глива, густіла чорна пляма крові.

Швидко, розірвавши індивідуальний пакет, кинувся лейтенант до пораненого. Глива мовчав, обличчя було спокійне, але бліде. Потім він впав у забуття.

Лють і ненависть і надзвичайна ласка жили цієї хвилини в серці лейтенанта. Лють до ворога і ласка до товариша.

ДВК, Хабаровськ,
1938 р.

Григорій Кот

ЗЕМЛЯКОВІ ШИРШОВУ

Вийду в ніч — гуляє біле море,
Слів твоїх дихання і тепло
Крізь туман, засніжені простори,
Через луг, озера, сиві гори
В моє серце вітром занесло.

І не спить ночами наше місто,
Твоя слава, пісня і діла
Над країною звелися урочисто.
Мов разок строкатого намиста
Далина в проміннях розцвіла.

Дніпропетровськ, 1938 р.

Олесь Гончар

ІВАН МОСТОВИЙ

Оповідання

Ще недавно молодий коваль Іван Мостовий був силач і красень на весь колгосп. А тепер і дитина скаже, що жити йому лишилося лічені дні.

Сталося це тоді, як вивозили порубані дерева з лісу. Пахло весною, повинь могла початися неждано і тому спішили. До кожних саней прикладали обаполи і по них кілька чоловік, гейкаючи і крекчучи, скочували дерева на сани. Біля саней старого Матвія зібралася переважно молодь.

Хлопці силкувалися скотити в сани масивний дуб. Але це було не так то легко.

Обаполи слизькі, ковзаються, дуб на них обкручується і щохвилини ладен гицьнути на землю, розтрити ноги тим, що найближче стоять.

— Ра-а-зом!—гекали дружно хлопці,—ще рра-а-зом! Йй-я! Гій-я!

Проте дуб не піддавався. Навпаки, він, здавалось, аж посунувся донизу. Ще мить і хтось із хлопців останеться без ніг.

Іван від своїх саней побачив це, зрозумів небезпеку.

— Обережніш! Ноги!—крикнув він і, кинувши своє дерево, побіг на допомогу хлопцям.

Зірвав із себе кожух, підставив могутнє плече під колоду.

Колода спочатку йшла слухняно. Дійшовши ж до половини схилу, вона уперлася і навіть трохи посунулася назад. Іванові чоботи вибили яму в снігу. Широке вродливе лице коваля спотворилось напругою. На міцних в'язах набрякли червоні жили. Іван сопів і сціплював зуби. Тріснула на спині сорочка, тріснув раптом і ремінний пояс. Коваль ледве встиг відскочити: колода важко гупнула на землю.

Тоді він сів на колоду і стиснув руками живіт. Очі в нього засльозились, лице пожовкло. Він важко дихав і ледь посміхався посинілими устами.

Кров пішла ротом і носом.

Кілька разів колгосп возив коваля до міста і кілька разів привозив з міста лікарів, навіть одного професора. Вони піддворювали його, хоч вилікувати й не було надії. Та сам хворий глузливо посміхався. Хто може знати краще від нього самого — житиме він чи ні?

Вечорами до Івана в хату набивалося повно молоді. Грали на гармонії, читали газети і лузали насіння. Ніхто не говорив про його хворобу і це йому подобалося. До нього ставилися як до дужого, але він відчував себе винним. У чому винним? У тому, що вмирає.

Іноді до нього заходить голова колгоспу і радиться, мов із дужим.

— Як ти, Ванько, думаєш, — каже він, — треба на осінь для автомашини спеціальний гараж збудувати, чи покищо потіснимось у старому підкаті?

Іван стримує посмішку, він знає, що не дотягне до осені, але захоплюється планом голови, жваво дискутує, забуває про хворобу.

Отож, дякуючи увазі товаришів, хворий не відчував себе самотнім. Інколи йому аж ніяково робилося, що про нього так багато турбуються. Часто, коли він ще спить, в хату вриваються з дзвінком щебетанням дівчата-доярки:

— Нате, тітусю, Іванові вершків!..

— Та в мене ж і свої...

— А-а, свої там! Голова казав, що колгоспні корисніші.

Приносили хворому з колгоспної комори всього, що тільки було там: квашених яблук і бджолиного меду, перцю, сала.

— Їж, Іване, та поправляйся. Бо твоя рана — це наша рана, і всім боляче від неї.

Одного разу коваль попрохав дати йому якусь роботу. „Засохну я без неї“, тихо скаржився він. І йому дали легеньке навантаження — розносити пошту. Уподобав він це, хоч і не так, як ковалювання. Гарно було ходити од хати до хати, од контори до комор, або й у поле, розносити людям радість. Принесе він старенькій якійсь матері листа від сина-далекосхідника, вона попросить поштаря й прочитати. Слухає матуся листа й радіє та плаче, плаче та радіє. „Такий син! Герой такий виріс!“ А з нею разом і Іван хвилюється, переживає. Або газету принесе бригадирові-стахановцеві, той розгорне її і углядить — власний портрет. Як не веселитись! І Іван теж радіє за бригадира, мов за самого себе. Несе дідусеві листівку. Онук пише, що інженером скоро буде. Дідусь руки схрещує на грудях, до неба зводить очі:

— Що за життя настало! Мій, чабанів, онук — інженером!.. Золотий вік прийшов!

А Іван думає біля порога: „І я б міг бути інженером, ко-

рисним батьківщині. Та хоч віщуном щастя — поштарем і добре!

Так од хати до хати ходить Іван із своєю парусиною сумкою за плечима, радість засіває скрізь. Розмови з колгоспниками його зціляють, підтримують у ньому бадьорий дух. Той спита про здоров'я, той порадить яку їжу вживати, той поплескає тепло по плечу і мовить упевнено:

— Житимеш!

І хворий, як і раніше, відчуває себе рівноправним членом колективу, відчуває себе потрібним в житті бійцем.

Тільки ночі були тяжкі. Він майже не спав. Коли торкався руками спітнілих боків, морщився. Він досліджував усього себе, відзначав, як швидко обм'якають м'язи, тоншає шия, як щонаочі все більше випираються ребра. І пробував підіймати то руку, то ногу і завжди переконувався, що вони дедалі важчають.

Над ліжком у нього завжди висить балалайка. Іноді з'являється бажання заграти, але хворий боїться збудити матір і брата. І тоді він тільки злегка бринькає однією струною з насолодою слухає, як довго і ніжно погасає в темноті звук.

Іван вивчив життя ночі з його найтоншими нюансами. Він знає, що ось зараз кукурікне сусідів півень. Цієї хвилини хворий чекає з радістю. В нього набігає багато думок, спогадів. Він згадує, як колись давно на порозі кукурікнув півень. Мама тоді сказала:

— Гості будуть.

І справді, прийшов батько, зарослий і обвішаний гранатами — червоний партизан. Або пригадує себе малим, — коли у них був дуже схидний півень, він завжди тікав у жито; Іван гаявся за ним із пугачом; колосся лоскотало личико, а хлопець хлюпався в житі, як у воді і горлав:

— Тремтіть, бандити! Комісар іде!

З нетерпінням ждав Іван, поки гавкне собака і порушить тишу ночі. Тоді він намагався визначити собі, де це гавкнула собака і чия вона. Він навчився безпомилково вгадувати, коли собака гавкне на людину, коли на іншу собаку, а коли на місяць. Особливо гарно собаки гавкають на місяць.

— Га-у-у-у... Га-у-у-у-у...

Протяжно, пластично. І в тому „гау-у“ є щось спільне з умираючим звуком струни балалайки.

А найкращий час — це світанок. Світанком прокидається все життя. Можливо, під впливом почуття близької смерті, або чогось іншого, тільки Іван став особливо різко помічати все живе. Йому ніби відкрилися очі. Те, що повз нього раніш проходило непомітно, тепер ожило. І більше того, навіть мертві речі сповнювалися в його уяві бурхливим життям. Наприклад, він з любов'ю дивився на купу гною, коли вона, нагріта сонцем, парувала, неначе дихала.

Біля вікна росла груша. Іван нетерпляче ждав ранку, щоб поглянути, яка вона в ранішній красі. Особливо подобалось йому, коли був вітрець. Груша хиталась, ніби розмовляла на віггах з іншими деревами. Іванова уява домальовувала грушу — на ній вже шелестіло листя, наливалися плоди і капала, як льоза, ранкова роса.

Потім Іван досліджував небо і дим з хати. Він любив, щоб не було ні хмаринки на горизонті. Бо тоді спокійно можна постерігати, як густосине, ніби вимите водою небо поволі рожевіє і, нарешті, сходить сонце, велике і повнокровне. Іванові було дивитись, що воно ніколи не сходить поморщене.

Дим доповнює картину весняного ранку. Коли дим стеється по землі, Іван ненавидить це, бо тоді дим нагадує рабсько-благаючу людину або зламане дерево. А все зламане, взагалі, викликає у нього огиду. Крім того, коли дим стеється, день має бути похмурий або дощовитий. Коли ж дим іде в височінь, стовпом, то день буде чудовий, сонячний.

Але зараз весна і дим щодня росте вгору.

Іван одягає кожух, бере сумку і йде до колгоспу. Повітря пахне свіжістю, духом весни. Воно має цілком відчутний смак і його можна пити, як вино. Любить Іван слухати, як хрумтять під ногами крижинки та бурульки. Він старанно шукає замерзлі ямки, продавлює їх. Коли спід криги з'являється вода, Іван посміхається, і уста його шепочуть щось тепле, ласкаве. Якщо ж води нема і під кригою порожнеча, він прикушує губу і хмурий іде далі.

Біля колгоспної комори сідає на східцях, гріється на сонці і по кілька годин мовчки слухає музику трієрів. Ті самі джеркотливі звуки, які колись його дратували, тепер глибоко зводують.

Так посидівши, роздавав колгоспникам газети і йшов до кузні, нюхаючи ще здалеку пахучий дим.

Як це він раніш не помічав, що кузнечний дим такий запашний!

В кузню Іван не заходить, бо брат почне без кінця-краю бубоніти, чого, мовляв, так далеко забиватись хворому від дому, адже тут не пошта; скаже, що Іван зовсім не слухає лікарів, і запитає чого, взагалі, він тут не бачив.

Іван стає оддалік і прислухається. Він пізнає удари молота: „Оце б'є брат важко і розраховано, а це — клацає меткий Феодосій. Брат, певно, гонить міх, а Феодосій їсть пироги, витираючи рукавом піт з обличчя“.

І хворого проймає туга. Вона смочє серце і тьмарить день весни. „Звідки взятися тузі“, думає Іван і раптом відчуває в собі непоборне бажання ударити молотом. Один однісінкйй раз! Тільки вже на повний розмах, зза плеча, з пристомом, з гехканням...

Колгоспне подвір'я кипить людьми. Метушня, перегукання, стукіт, гуркіт. Весна іде й Іван відчуває її фізично, людиною, гарячу й молоду. Колгоспники вітаються з Іваном щиро, весело. Хворий бачить, що його всі люблять і поважають. Але він все ж відчуває себе, як людина, якій у театрі ніде сісти. І йому жаль свого колишнього квітучого життя і разом з тим — соромно перед людьми за свою хворобу. В ньому підіймається ненависть до себе, до свого вмираючого тіла. Але він бачить, як пильщики пиляють дошки. Один з них скинув піджак і лишився в самій сорочці. І вже йому хочеться тоді зняти кожух, роззутися, лопотіти босаячка по теплій доріжці.

Щодня Іван ходив на річку. День-від-дня чекав поки під крига. Нарешті вона пішла. Крижини лізли одна на одну, вони переджали, борюкались, мов живі. Річка росла, набухала, ревля майже людським голосом. Іван обирав крижину, — особливо йому подобались здорові, могутні, — стежив поки вони запливе аж ген-ген і зникне у безвісті. Тоді враз охоплювала журба. І він не знав, чи йому жаль крижини, яка навіть упливла, чи когось іншого.

Ще Іван любить ходити в колгоспний сад, дивитись, як садівник підчищає дерева. Там він берегеться за холодні бруньки і, здається йому, що це груди якоїсь невидимої матері.

На городі вже заклали парники і хворий любовно просиджує над ними цілі години, переминає мокру, наче сир, землю, спостерігає, як лягають у рівчаки дрібні зернятка, уявляє, як вони розбухають, пускають малюсінькі корінці, тягнуться наверх до сонця шпичечки — гострі, тендітні.

Найбільше подобались Іванові пташки. Коли хворий бачив на дереві горобців, то просив дітей:

— Ану, лишень, полужайте їх...

І діти полохали пташок. Коваль з радістю дивився, як вони звиваються в повітрі, як вільно відчувають себе, ніби рибки у воді. Йому подобалась вічна життєрадісність горобців, їхні хоч і маленькі, але дужі крильця. Але горобці це ще не те, вони не летять високо вгору, а тільки перелітають з стріхи на стріху. Інша річ, жайворонки.

І от коли артіль виїшла вже на сівбу, Іван теж поплентався в поле з поштою.

Земля дихала. Ковалеві здавалось, що він бачить, як підіймаються і опускаються її груди. Біла шовкова пара сріблилась проти сонця, підіймалась у небо, несучи з собою живодайні запахи. Люди, сівалки, трактори, коні розповзались по полю. Це було велике свято природи. Зерно лягало в землю, щоб мільйонно розмножити життя. Все раділо і сміялось. Особливо весело дзвеніли жайворонки. Іван дивився на них, при-

вши до очей долоню і йому так хотілося й собі полетіти високо-високо, пронестись над землею, змахуючи крилами, дивитись на тисячі сівачів, крикнути всім з висоти:

— З першим днем сівби, будьте здорові!

Він обов'язково став би пілотом, коли б лишився жити. Якби він знав раніше, яке дорогоцінне життя і яке воно повториме, єдине! Він плекав би його, він зробив би добу кожної хвилини.

А тепер він тільки заздрить іншим.

— Як він зрадив, коли мати, збираючись випрати його старі речі, витягла з їх кишені ключ! То був ключ від кузні. Дітки спогадів він навівав! Це була жива згадка про той, який минулий час, коли Іван мав дуже тіло, коли він був справжній господар кузні і заходив до неї в будьяку годину дня і ночі. Іван знову поклав ключ до кишені, це ніби зміцнило його сили, ніби повернуло якесь давно втрачене право.

Перевтомлений, але повний вражень, завжди перед заходом сонця Іван повертався з степу додому, опорожнивши сумку. Він боявся бачити захід сонця. Це була мука. Золотий диск маймовірно довго ховається, ніби конає. І це така ляклива нітова безодня.

Прийшовши додому, Іван чекає поки повернеться брат Данило.

Данило приходить чорний, з розширеними від праці м'язами на руках, із скуповдженою головою. Тоді Іван сідає на лавку і з скорботною заздрістю дивиться, як брат спокійно скидає сорочку, наливає в умивальник води, намилюється і мириться. Коли братові мило попадає в очі, він кумедно крутить головою і проклинає невідомо кого, а Іванові теж хочеться поспробувати, як мило ріже очі і як приємно розтирати яку піну по своєму тілу. Потім брат утирається шорстким полотняним рушником, міцне тіло його рум'яніється, він крикає і розповідає Іванові, що зроблено в кузні за день.

Якщо сім'я сідає вечеряти без лампи, в сутінках, Іван радіє. Тоді він може не удавати, що їсть багато, з апетитом, а мати нічого поганого не подумає про його здоров'я. Крім того в темноті не видно його обличчя, обтягнутого жовтою шкірою, не видно глибоких чорних ям, в яких тліють вогники очей. Іван за столом у темноті розмовляє голосно, жартує, як і колись, говорить тільки про діло, а не про свою хворобу, і матері здається, що тут сидять усі здорові й повні діти, як це було торік.

Вночі тепер весною працюють в полі трактори, і Іванові легше провадити час, легше розігнати нудьгу. Ось він встає і виходить надвір. Зорі нависли над землею. Він довго дивиться на їх тріпотіння. Заздрить їм, як жайворонкам, називає їх різними ласкавими іменами, заставляє їх літати, як бджілок, цілими роями. Він навіть чує дзижчання. Але серце

болісно стискується, коли якась зірка упаде. В нього то виникає бажання іти далеко-далеко у безвість, знайти зірку, вдмхнути їй життя і знову пустити літати в світ.

Трактори гудуть за селом. Іван поволі йде на їх голо. Ніде ні звуку. Лише в когось на стайні зітхне сонна корова і знову ремигає. По колгоспному подвір'ю ходить сторож. Іван не хоче з ним зустрічатись, бо той питає, чого ти диш і досі, коли скоро півні заспівають. А що йому Іван повість?

Та ось хворий перейшов подвір'я. З поля повіває вітерець молодий і теплий. Він несе запах землі і тракторного перегару.

Іван і не зчувся, як опинився біля кузні. Вона стояла замкнена, таємнича і ніби кликала. Іван почув її заклик і засунув руку в кишеню. Ключ був тут. Коли увійшов до кузні, поворошив вугілля в горні. Воно ще жевріло. Він звичним рухом знайшов у темноті підойму міха і погнав повітря.

Дика безумна радість охопила хворого коваля, коли побачив, як по його волі огонь набирає сили й краси. Перш залізяку, яка попалась під руку, Іван кладе у горно. Потім дрижачі обценьки кидають розжевілу залізяку на ковадло. Іван поспішно зриває з себе кожух і шапку, заковчує по долоту рукава, плює у долоні, всміхаючись, хапає молот. Здається, підіймає його без натуги. Вміло б'є по залізу так, як бив багато разів. Бризкають навколо вогняні іскри, і глухо падає з рук на землю ковальський молот...

Умираючи, Іван ще чує, як докірливо гудуть в полі трактори, як обвинувачуюче кукурікнув чийсь півень і як незмінно шумить десь унизу ріка.

Харків, 1938 р.

ИРОИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ

О

ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ

УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВЕРСКАГО

ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,

писанная

СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ

ВЪ ИСХОДѢ XII СТОЛѢТІЯ

съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.

МОСКВА

Въ Сенатской Типографіи,

1800.

СЛОВО

ПѢСНЬ

О ПЛѢКУ ИГОРЕВѢ, (а) О ПОХОДѢ ИГОРЯ,
ИГОРЯ СЫНА СЫНА СВЯТОСЛАВОВА,
СВЯТЪСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА.
ВНУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣполи ны бѣшетъ, бра-
тіе, на гати старыми сло-
весы трудныхъ повѣстѣй о
плѣку Игоревѣ, Игоря
Святъславляга! нага-
ти же ся тѣмъ лѣсни по

Пріятно намъ, братцы, на-
чать древнимъ слогомъ при-
скорбную повѣсть о походѣ
Игоря, сына Святославова!
начать же сію пѣснь по бы-
тіямъ того времени, а не по

(а) Игорь Святославичъ родился 15 Апрѣля 1151 года; во Святомъ Крещеніи нареченъ Георгіемъ; женился въ 1184 году на Княжнѣ Еяфросиніи, дочери Князя Ярослава Володимировича Галицкаго. Въ 1185 году имѣлъ онъ сраженіе съ Половцами, а въ 1201 году скончался, оставивъ послѣ себя пять сыновей.

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЕГА

Чи не добре було б нам, браття,
Почати старими словами
Войних повістей про похід Ігорів,
Ігоря Святославича ?
А початися тій пісні
За подіями цього часу,
А не за намислом Бояновим.
Боян бо віщий,
Коли кому хотів пісню творити,
То розтікався білкою по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом під обл'юками.
Пам'ятаючи, повідав
Давніх часів усобиці.
Тоді пускав десять соколів
На стадо лебедиць,—
Которої досягав,
Та перша пісню співала
Старому Ярославу,
Хороброму Мстиславу,
Що зарізав Редедю
Перед полками касожськими,
Красному Романові Святославичу.
Да то ж Боян, браття,
Не десять соколів
На стадо лебедиць пускав,
А свої віщі пальці
На живі струни покладав,
І вони самі князям славу рокотали.

Почнімо ж, браття, цю повість
Від старого Володимира
До нинішнього Ігоря,
Що зміцнив ум кріпотою своєю,
І загострив серце своє мужністю;

Словнившись войного духу,
Навів свої хоробрі полки
На землю Половецьку
За землю Руську.

Тоді Ігор поглянув на світле сонце
І побачив: тьмою від нього
Все своє військо покрите.
І сказав Ігор до дружини своєї:
„Браття й дружино!
Лучче потятому бути,
Ніж полоненому бути.
А всядьмо, браття, на свої бистрі коні
Та подивимось синього Дону“.

Запал князеві ум полонив,
І призвість заступила йому жадоба
Звідати Дону великого.
„Хочу, сказав, спис переломити
Кінець поля половецького;
З вами, русичі,
Хочу наложити головою,
Або спити шоломом Дону“.

О, Бояне, солдв'ю старого часу!
Да коли б же ти ці полки ощебетав,
Скачучи, солов'ю, по древу мислі,
Злітаючи розумом під обл'дки,
Звиваючи славу обаполи цього часу,
Линучи Трояною тропою
Через поля на гори!
Так би співати пісню Ігореві,
Того Олега внукові:
„Не буря соколів занесла
Через поля широкі;
Галиці табунами біжать
До Дону великого“...
Або так заспівати було,
Віщий Бояне, Велесів внуче:
„Коні ржуть за Сулою,
Дзвенить слава у Києві,
Сурми сурмлять у Новгороді,
Стоять стяги в Путивлі!“

Ігор жде мидого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод:
„Один брат, один світ світлий
Ти, Ігоре,

Обидва ми Святославичі !
Сідлай, брате, свої бистрі коні,
А мої да й готові,
Осідлані коло Курська напереді.
А мої да й куряне
Свідомі бійці :
Під сурмами сповивані,
Під шоломами злеліяні,
Кінцем списа згодовані,
Путі їм відомі,
Яруги їм знані,
Луки їм натягнені,
Сагайдаки отворені,
Шаблі нагострені,
Самі скачуть, як сірі вовки в полі;
Шукаючи собі честі,
А князю слави".

Тоді ступив Ігор князь у золоте стремено
І поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало ;
Ніч, стогнучи над ним грозою,
Птиць побудила.
Свист звіриний постав ;
Див квилить на верху дерева,
Велить послухати землі незнаній,
Волзі, і Помор'ю, і Посуллю,
І Сурожу, і Корсуню,
І тобі, Тьмутороканський бовване !
А половці невторованими дорогами
Побігли до Дону великого ;
Кричать вози опівночі,
Мов лебеді сполохані.
Ігор до Дону військо веде.
Уже біду його
Виглядають птахи по дуб'ю ;
Вовки грозу віщують по яругах ;
Орли клетком на кості звірів кличуть,
Лисиці брешуть на черлені щити.
О, Руська землє,
Уже ж бо ти за горою !

Довго ніч меркне.
Зоря - світ запалала,
Мла поля покрила ;
Щебет солов'иний заснув,
Гомін галичий убудився,
Русичі поля великі

Черленими щитами перегородили,
Шукаючи собі честі,
А князю слави.

З зарання в п'ятницю
Потоптали вони погані полки половецькі
І, розсипавшись стрілами по полю,
Помчали красних дівок половецьких,
А з ними злото, і паволоки,
І дорогі оксамити.
Укривалами, і опанчами, і кожухами
Почали мости мостити
По болотах і гружавинах,
І всякими узорочами половецькими.
Черлений стяг, біла короґва,
Черлений бунчук, срібне ратище —
Хороброму Святославичу!
Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо.
Далеко залетіло!
Не родилося воно на поталу
Ні соколу, ні кречету,
Ні тобі, чорний вороне,
Поганий половчине!
Гза біжить сірим вовком,
Кончак йому путь показує,
До Дону великого.

Другого дня вельми рано
Криваві зорі світ повідають;
Чорні тучі з моря йдуть,
Хочуть прикрити чотири сонця,
А в них трепечуться сині блискавки.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами
З Дону великого!
Там то списам поламатися,
Там то шаблям потручатися
Об шоломи половецькі
На річці, на Каялі,
Біля Дону великого.
О, Руська земле,
Уже ж бо ти за горою!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві.
Земля дуднить, ріки мутно течуть;
Порохи поля покривають.

Стяги говорять :
Половці ідуть від Дону і від моря,
І відусіль руські полки обступили.
Діти бісові криком
Поля перегородили,
А хоробрі русичі —
Черленими щитами.

Яр - туре Всеволоде!
Стоїш на обороні,
Прискаєш на військо стрілами,
Гримиш об шоломи мечами харалужними.
Куди тур поскочить,
Своїм золотим шоломом світячи,
Там лежать погані голови половецькі.
Поскипані шаблями гартованими
Шоломи оварські
Від тебе, яр - туре Всеволоде!
Що тому рана, браття,
Хто забув честь і життя,
І город Чернігів,
Отецький золотий престол
І свого милого жадання
Красної Глібівни,
Звичай та обичай!

Були віки Троянові,
Минули літа Ярославів;
Були походи Олегові,
Олега Святославича.
Той Олег мечем крамолу кував
І стріли по землі сів.
Ступає він у золоте стремено
У городі Тьмуторокані,
А той брязкіт зачував
Давній великий
Ярославів син Всеволод,
А Володимир шоранку
Уші затуляв у Чернігові.
А Бориса В'ячеславича
Похвальба на суд привела
І на Канині
Зелену паполому постелила
За кривду Олегову,
Хороброго і молодого князя.
А з тої Каяли
Святополк повіз отця свого
Міждо угорськими іноходцями

До святої Софії в Київ.
Тоді, за Олега Гориславича,
Сіялися і зростали усобиці,
Гинуло добро Дажбожого внука ;
У княжих незгодах
Людський вік коротився.
Тоді по Руській землі
Рідко орачі гукали,
Та часто ворони крякали,
Трупи ділячи між собою ;
А галки свою річ говорили,
Змовляючись летіти на поживність.
Так було в тих боях і в тих походах,
Але такого бою не чувано.

З зарання до вечора,
З вечора до світа
Летять стріли гатовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи харалужні
У полі незнаному,
Серед землі Половецької.
Чорна земля під копитми
Кістми була засіяна,
А кровію поливана ;
І зійшла туга по Руській землі.

Що там шумить, що там дзвенить
Здалеку рано перед зорею ?
Ігор полки завертає,
Жаль йому милого брата Всеволода.
Билися день, билися другий,
Третього дня перед полуднем
Упали стяги Ігореві.
Тут брати розлучилися
На березі бистрої Каяли ;
Тут кривавого вина не достало ;
Тут пир докінчали хоробрі русичі :
Сватів напоїли,
А самі полягли
За землю Руську.
Никне трава жалощами,
А дерево з тугою до землі приклонилось.

Та уже, браття,
Невесела година настала,
Уже пустиня силу покрила !
Встала Недоля

В силах Дажбожого внука,
Вступила дівою
На землю Троянову,
Сплеснула лебединими крилами
На синьому морі, коло Дону ;
Плещучи, відстрахнула
Щасливі часи.
Походи князів на поганих минулися,
Бо сказали брат братові :
„Це моє, а те моє теж“.
І почали князі про мале
„Це велике“ мовити
І самі на себе крамолу кувати.
А погані звідусіль
Приходили з перемогами
На землю Руську.
О! далеко зайшов сокіл,
Птахів б'ючи, до моря!
А Ігоря хороброго полку
Не воскресити!

За ним крикнула Карина
І Желя помчала по Руській землі,
Огонь несучи в полум'яному розі.
Жонн руські заплакали, мовлячи :
„Уже нам своїх милих лад
Ні мислю змислити,
Ні думою здумати,
Ні очима зглянути,
А злотом і сріблом
І поготів не бряжчати“.
А застогнав, браття, Київ тугою,
А Чернігів напастями.
Журба розлилася по Руській землі,
Печаль сита тече серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували ;
А погані самі,
Переможно набігаючи на Руську землю,
Брали дань по білці з двора.

Тії бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,
Уже погань розбудили розбратом.
Її утихомирив був
Батько їх Святослав
Грізний, великий київський, грозою ;
Пристрашив був
Своїми сильними полками

І харалужними мечами;
Наступив на землю Половецьку;
Притоптав сугорби та яруги;
Помутив ріки та озера;
Висушив потоки та болота.
А поганого Коб'яка
З луки моря,
Від залізних великих полків половецьких,
Як вихор, вирвав;
І упав Кобяк
У городі Києві,
У світлиці Святославовій.
Тут німці і венеціани,
Тут греки і морава
Співають славу Святославу,
Дорікають князю Ігореві,
Що потопив багатство
На дні Каяли, ріки половецької.
Руського золота насипали!
Тут Ігор князь пересів
Із сідла золотого
Да у сідло невідьницьке.
Посмутніли по містах мури,
А веселощі поникли.

А Святославу
Смутен сон привидівся
У Києві, на горах.
„Цей ночі звечора
Одягали мене, сказав,
Чорною паполомою
На кроваті тісовій;
Черпали мені сине вино
З отрутою мішане;
Сипали мені порожними сагайдаками
Поганих чужомовців
Великий жемчуг на груди
І милували мене.
І десь дошки були без сволока
У моїм теремі золотоверхім.
Цілу ніч звечора
Бісові вдрони грали
Коло Пліснеська на оболоні,
Били дебру Кисаню
І несли її до синього моря“.

І сказали бояри до князя:
„Уже, князю, туга ум полонила:

То ж два соколи злетіли
З отцевого золотого престола
Пошукати города Тьмутороканя,
Або спити шоломом Дону.
Уже соколам крильця обрубано
Поганих шаблями,
А самих попутано
Пути залізними.
Да темно ж було того дня:
Два сонця померкло,
Обидва багряні стовпи погасли,
А з ними молоді місяці,
Олег і Святослав,
Тёмрявою обволоклися
І в морі потонули,
І великої буйності додали поганим.
На річці на Каялі тьма світ покрила,
По Руській землі поширились половці,
Як барсове гніздо.
Уже знялася ганьба на хвалу;
Уже вдарила принука на волю;
Уже вергнувся Див на землю.
От готські красні дівчата
Заспівали на березі синього моря,
Дзвонячи руським золотом;
Виспівують часи Бусові,
Величають помсту Шаруканову.
А ми вже, дружина, жадні веселощів".

Тоді великий Святослав
Зронив золоте слово
З сльозами мішане і сказав:
„О, мої синовці, Ігоре і Всеволоде!
Рано ви почали
Половецьку землю мечами потинати,
А собі слави шукати;
Та безславно подолали,
Безславно кров поганую пролили.
Ваші хоробрі серця
З твердого харалугу скуті,
А у відвазі гартовані.
Що ж ви це заподіяли
Моїй срібній сивині?
А вже не бачу влади
Сильного і багатого
І войовничого брата мого Ярослава
З чернігівськими боярами,
З могутями і з татранами,

І з шельбірами, і з топчакми
І з ревугами, і з ольберами:
Тії бо без щитів,
З зачобітніми ножами,
Криком полки перемагають,
Дзвонячи в прадівову славу.
А ви сказали: „Мужаймося самі;
Нової слави самі добудем
І давньою самі поділимося!“
А чи диво, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл у літах буває,
Високо птиць підбиває,
Не дасть гнізда свого на поталу.
Та те лихо; князі мені не поміг.
Назворот часи обернулись.
Ось у Римові кричать
Під шаблями половецькими,
А Володимир під ранами.
Туга і журба сину Глібовому!

Великий князю Всеволоде!
Чи не мислиш ти прилетіти здалеку
Отцевого золотого стола доглянути?
Ти ж можеш Волгу веслами розкрити,
А Дон шоломами вилляти!
Коли б ти був,
То була б бранка по ногаті,
А бранець по різані.
Ти можеш і по сухому
Живими стрілами метати,—
Удатними синами Глібовими.

Ти, буйний Рюрику і Давиде!
Чи не ваші золочені шоломи
По крові плавали?
Чи не ваша хоробра дружина
Рикає наче тури,
Ранені шаблями гатованими
На полі незнанім?
Ступіть, володарі, в золоте стремєно
За кривду цього часу,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Буйного Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш на своїм золотокованім престолі,
Підпер гори угорські

Своїми залізними полками,
Заступивши королеві путь,
Зачинивши Дунаєві ворота,
Метаючи тягарі через обоки,
Суди судячи до Дунаю.
Грози твої по землях течуть;
Відчиняєш Києву ворота;
Стріляєш з отцевого золотого престола
Султанів за землями.
Стріляй, володарю, Кончака,
Поганого раба,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Буйного Святославича!

А ти, буйний Романе і Мстиславе!
Хоробра думка носить ваш дух на подвиг.
Високо плаваєте на подвиг у відвазі,
Наче сокіл на вітрі ширяючи,
Хотячи птаху в буянні подолати.
Єсть бо у вас залізні панцирі
Під шоломами латинськими.
Від них заgrimіла земля
І багато країн —
Хінова, Литва, Ятвяги,
Деремела і половці —
Списи свої покидали,
А голови підклонили
Да й під ті мечі харалужні.
Та вже, князю, Ігореві
Сонячне світло померкло,
А дерево не з добра листя поронило!
По Росі і по Сулі городи поділено.
А Ігоря хороброго полку
Не воскресити!
Дон тебе, князю, кличе
І зве князів на перемогу.
Ольговичі, хоробрі князі,
Поспіли до бою.

Інгвар і Всеволод
І всі три Мстиславичі,
Не згіршого гнізда шостикрильці!
Чи не шляхами перемоги
Собі волості здобули ви?
Де ж ваші золоті шоломи
І лядські списи і щити?
Загородить Полю ворота

Своїми гострими стрілами
За землю Руську,
За рани Ігореві
Буйного Святославича!

Да вже Сула не тече
Срібними струями
До города Переяславля,
І Двина болотом тече
До тих грізних полочан,
Під кликом поганих.
Один Ізяслав, син Васильків,
Подзвонив своїми гострими мечами
Об шоломи литовські,
Перетяв славу
Дідові своєму Всеславу,
А сам під черленими щитами,
На кривавій траві,
Потятий литовськими мечами,
Сходячи кров'ю, сказав :
„Дружину твою, князю,
Птахи крилами приодягли,
А звірі кров полизали“.
Не було тут брата, Брячислава,
Ні другого — Всеволода ;
Один він зронив жемчужну душу
З хороброго тіла,
Через золоте намисто.
Посмутіли голоси, поникли веселощі,
Сурми сурмлять городенські.

Ярославе і всі внуки Всеславі !
Уже понизьте стяги свої,
Поховайте свої мечі упереджені :
Уже ви вискочили з дідової слави.
То ж ви своїми незгодами
Почали наводити поганих
На землю Руську,
На добро Всеславе.
Бо через розбрат сталося насильство
Від землі Половецької !“

На сьомому віці Трояновому
Кинув Всеслав жереб
На дівчину, йому кохав.
Хитрощами підперся він на коні
І скочив до города Києва,
І діткнувся списом

Золотого престола київського.
Скочив від них лютим звірем.
Опівночі з Білгорода
З'явився в синій імлі,
А вранці сокирами
Відчинив ворота Новгорода,
Розбив славу Ярославу.
Скочив вовком до Немиги з Дудуток.
На Немизі снопи стелять головами,
Молотять ціпами харалужними,
На тоці життя кладуть,
Віють душу від тіла.
Немиги криваві береги
Не добром були засіяні —
Засіяні кістями руських синів.
Всеслав князь людям суди судив,
Князям городи радив,
А сам уночі вовком бігав:
З Києва добігав, до півнів, Тьмутороканя;
Великому Хорсові вовком путь перебігав.
Йому в Полоцьку рано до утрні
Дзвонили в дзвони в святій Софії,
А він той дзвін чув у Києві.
Та хоч віща душа в тілі міцному,
А часто біду терпів він.
Йому віщий Боян мудрець
Колись і приповідку сказав:
„Ні хитрому, ні розумному,
Ні птахові розумному
Суда божого не минути“.

О, стогнати Руській землі,
Спом'янувши колишні часи
І колишніх князів.
Того старого Володимира
Не можна було прикувати до гір київських.
Його стяги стали нині Рюрикові,
А інші Давидові,
Та різно їм бунчуки мають,
Списи співають.

На Дунаї
Ярославнин голос чути;
Зозулею самотньою
Купе рано:
„Полечу, каже, зозулею по Дунаєві,
Омочу бобровий рукав у Каялі ріці,
Утру князеві криваві його рани

На могутнім його тімі*.
Ярославна рано плаче
В Путивлі на стіні, мовлячи :
„О, Вітре, вітрило!
Нащо, пане, так напруго вієш ?
Нащо несеш поганські стріли
На своїх нетомлених крильцях
Та на мого лада військо ?
А чи тобі мало
Вгорі під хмарами віяти,
Гойдаючи кораблі на синім морі?
Нащо, пане, мої веселощі
По ковиллю розвіяв ?“
Ярославна рано плаче
В Путивлі городі на стіні,
Мовлячи :
„О, Дніпре Словутиче !
Ти пробив еси кам'яні гори
Крізь землю Половецьку !
Ти гойдав на собі
Святославові судна
До табору Кобякового,—
Пригойдай, пане, мого ладу до мене,
Щоб я не слала до нього сліз
На море рано*.
Ярославна рано плаче
В Путивлі на стіні,
Мовлячи :
„Світле й трисвітле Сонце !
Усім тепле й красне еси :
На що ж, пане, простягло
Гаряче своє проміння
На мого лада військо ?
У полі безводному
Спрагою їм луки стягло,
Тугою їм сагайдаки заткнуло“.

Плеснуло море опівночі,
Мла іде стовпами.
Ігореві князю бог путь показує
З землі Половецької
На землю Руську,
До отцевого золотого престолу.
Погасла вечірня зоря.
Ігор спить, Ігор та й не спить,
Ігор думкою поля мірить
Від великого Дону до малого Дінця.
Тупнув кінь опівночі,

Овлур свиснув за рікою,
Велить князеві розуміти.
Князю Ігорю у неволі не бути!
Грюкнула - стукнула земля,
Зашуміла трава,
Шатра половецькі стенулися.
А Ігор князь скочив
Горностаєм до комишів
І білим гоголем на воду.
Спав на бистрого коня
І скочив з нього босим вовком,
І помчав до лугу Донця,
І полетів соколом під імлами,
Побиваючи гуси та лебеді
На сніданок, обід, вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
Тоді Овлур вовком побіг,
Трусячи собою студену росу:
Підірвали бо свої бистрі коні.

Донець сказав: „Князю Ігоре!
Немало тобі величчя,
А Кончакові досади,
А Руській землі веселості!“
Ігор сказав: „О, Донче!
Немало ж і тобі слави,
Що гойдав князя на хвилях,
Стелив йому зелену траву
На своїх сріберних берегах,
Одягав його теплими млами
Під наметом зеленого древа;
Стеріг його гоголем на воді,
Чайками на струях,
Чернядьми на вітрах.
Не така, сказав, річка Стугна;
Мало води маючи,
Пожерши чужі ручаї і потоки,
Поширена до устя,
Юному князеві Ростиславу
Закрила Дніпрові темні береги.
Плаче мати Ростиславова
За молодим князем Ростиславом.
Засмутилися квіти з жалощів,
І древо з тугою до землі приклонилось.

Да не сороки заскрекотали:
По сліду Ігоревім
Іде Гза з Кончаком.

Тоді вѳрони не крякали,
Галки помовкли,
Сороки не скрекотали.
Тільки дятли повзають по вітах;
Тукотом путь до ріки показують;
Солов'ї веселими піснями
Світ повідають.
Мовить Гза Кончакові:
„Коли сокіл до гнізда летить,
Ми соколика розстріляємо
Своїми золоченими стрілами“.
Сказав Кончак до Гзи:
„Коли сокіл до гнізда летить,
Ми сокілля обплутаємо
Красною дівцею“.
І сказав Гза Кончакові:
„Коли його обплутаємо
Красною дівцею,
Ні в нас буде сокілля,
Ні в нас буде красної дівці,
І почнуть нас птахи бити
У полі половецьким“.

Сказав Боян про походи Святославові,
Піснетворець старого часу,
Ярославового, Олегового, княжого:
„А хоч тяжко тобі, голово, без плечей,
Зле тобі, тіло, без голови“.
Так і Руській землі без Ігоря.
Сонце світиться на небесах,
Ігор князь в Руській землі.
Дівчата співають на Дунаї,
В'ються голоси через море до Києва.
Ігор їде по Боричеву
До святої богородиці Пирогощої.
Землі раді, городи веселі.

Заспівавши пісню старим князям,
Потім молодим співати:
„Слава Ігорю Святославичу,
Буй - туру Всеволоду,
Володиміру Ігоревичу.
На многа літа князям і дружині,
Що боряться за христіан
З поганими полками!
Князям слава і дружині!
Амінь!

Переклав В. Свідзінський.

Проф. О. І. Білецький

750-РІЧЧЯ „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ“

I

25 травня радянська громадськість відзначає велике культурне свято: 750-річчя створення в Київській Русі героїчної поеми невідомого автора „Слова о полку Ігоревім“.

Знайдена наприкінці XVIII століття (перша звітка в друку про це з'явилася 1797 р. у французькому „Північному спостеріачі“ — „Le Spectateur du Nord“), опублікована вперше 1800 р., ця поема силою свого художнього слова, високою ідеєю, яка її проймає, не пов'яла за багато віків свого життя, не вмерла і для нашої сучасності.

Ми живемо в епоху радісних відкриттів. Ми багаті на ці відкриття в сучасному; ми підготовляємо необмежені можливості їх у майбутньому. Ми щодня багатіємо і на спадщину, залишену нам попереднім розвитком людства.

Человек проходит, как хозяин,
Необ'ятной родины своей —

співається в улюбленій пісні народів нашого Союзу. І проходячи, ця нова, вільна людина по-хазяйському оглядає своє добро, витягає на світло скарби, які лежали прихованими, вчиться радіти їм і користуватися ними для своєї боротьби і перемоги над останніми ворогами щастя трудящего людства.

З далекого минулого постають в нашій пам'яті два великих твори сивої старовини — дві по-різному дороговісних перлини старої поезії. Одна, створена генієм братнього нам грузинського народу, зв'язана з ім'ям поета Шота з Рустави, Шота Руставелі — „Витязь у тигровій шкурі“, а друга — зовсім безнайменна, чудом збережена серед уламків нашої старовини — „Слово о полку Ігоревім“. Обидві поеми — майже ровесниці; обидві, хоч по-різному, відображають найкращі прагнення двох, тоді ще віддалених один від одного, але тепер уже братніх народів.

Пушкін, даючи одного разу огляд російської літератури, зауважив, що „Слово о полку Ігоревім“ „підноситься одинокою пам'яткою з пустині нашої стародавньої словесності“. За сто років з дня загибелі Пушкіна „наша стародавня словесність“ перестала здаватися нам пустинею. І проте, стародавня героїчна поема про військовий похід Ігоря Святославича, новгород-сіверського князя XII сторіччя — лишається досі єдиною в своєму роді поетичною пам'яткою — яскравим доказом культурної висоти, досягнутої „Київ-

ською Руссю“ навіть тоді, в епоху феодальної роздрібненості, переконливим свідком того, що Русь ця аж ніяк не цілком була захоплена церковністю, аж ніяк не була приголомшена аскетичною проповіддю візантійських монахів. Вона жила по-своєму різноманітним і багатим на враження життям, в ній квітла усна народна творчість, яка своїми могутніми соками глибоко напоїла поему про похід Ігоря, і ця поема в свій час, очевидно, не була явищем винятковим, а зростала в поетичному оточенні.

Завдатки великого культурного зростання були в Київській Русі, що жадібно засвоювала після прийняття християнства елементи наукового знання, збережені Візантією від античних часів, жваво спілкувалася з Заходом через варягів і безпосередньо. Ніякої культурної замкненості і обмеженості, що не знала Київська Русь. Але величезна маса енергії молодого народу ішла на безнастанну боротьбу з кочовиками, які з широких степових просторів неорганізованими ордами раз-у-раз вдиралися в погано захищені оселі Русі. Розбрат і незгоди феодальних князів творили для цих нападів добрий ґрунт. У боротьбі за уділи, за київський „золотий стіл“ князі самі кликали кочовиків собі до помічі. З XI століття головними зовнішніми ворогами Руської землі стають половці — народ тюркського походження, „безбожні агаряне“, „лукаві сини Ізмаїла“, за визначенням літописців, які беруть цю „термінологію“ з біблії. Половці були чудовими наїзниками і немилосердно спустошили землі Київської Русі. „Учинився плач великий в землі нашій — розповідає літопис — спустошені села наші і міста наші, і довелося нам тікати перед ворогами нашими. Лукаві сини Ізмаїла палили села і клуні, і багату церков спалили вогнем... Одних завдають у полон, других убивають, треті підпадають помсті, приймаючи смерть гірку, четверті тремтять, бачачи тих, кого убивають, п'ятих морять голодом і спрагою... Спустили всі міста і села, пройдімо полями, де паслися табуни коней, овець і волів — усе це бачимо тепер порожнім, ниви заросли і стали житлом для звірів“.

Оборона Руської землі від половців — от завдання, яке ставлять собі найкращі з князів Київської Русі XI — XII віків і яке вони незрідка добре розв'язують. У XII віці грозою для половців був Володимир Мономах. Літописець, повторюючи, як видно, слова якогось героїчного переказу, що не дійшов до нас в оригіналі, — пригадує, як Володимир загнав половецького хана Отрока за Залізні Ворота до Обезів — за Дербентський прохід, в Абхазію, як він „пив золотим шоломом Дін“, одібравши землю у половців і розгромивши їх, „безбожних агарян“... Але помер Мономах — і „богоостудний“ Кончак, син оцього утікача Отрока, знову нападає на Київську Русь, спустошить Переяславщину: „оних пленіша, а іних ізбіша, множайшія же ізбіша младенець“.

Об'єднатися і завдати половцям удару, від якого вони не могли б уже оправитися, князі Київської Русі не мали сили.

Походи порізніми силами тяглися через цілий XII вік. 1183 року великий князь київський Святослав, разом з Рюриком Ростиславичем, владарем київських „волостей“, князями волинськими, пинськими і дружиною, надісланою від галицького князя Ярослава, погромив половців, зайнявши в полон хана Кобяка. Вихваляючи цей учинок, автор „Слова о полку Ігоревім“, захоплено згадував, як ініціатор походу Святослав „притріпав половців своїм сильним військом та харалужними мечами, наступив на землю половецьку

ритоптав горби і яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки і болота, поганого Кобяка з Лукомор'я, з залізних полків половецьких вирвав як михор — і впав Кобяк у городі Києві, у гридниці Святославовій“...

Того часу у Новгород-Сіверську, у Чернігівській землі, князував князь Ігор Святославич, що двадцятидвохлітнім юнаком став на чолі сіверських князів і рвався до бою з половцями. Те, що ми про нього знаєм, а знаєм ми небагато, малює його як людину непогамованої і нерозсудливої інколи двабиги і своєрідного благородства. 1183 року, зачувши про похід Святослава, він сам, разом з братом, сином і племінником, кинувся до половців удадо „повоював“ їх. Але цією першою славою він не задовольнився. Через два роки, уже незалежно від Святослава, на свою власну відповідальність, він подався з родичами в новий похід, що дав тему для „Слова о полку Ігоревім“. Про цей похід, крім поеми, розповідає і літопис. Літописне оповідання прозаїчне, але подає ряд подробиць, що доповнюють образ Ігоря, даний у поемі. Військо виступило в похід; послані вперед розвідачі дають знати, що становище недобре для руського війська. Але відступ здається ганьбою руським князям: „Коли ми так і повернемося не бившись, стид нам буде гірше смерті“, заявляють вони. Вранці, на протилежнім березі степової річки, показалися вороги.—„Браття, самі ми цього шукали, то ходім!“ каже Ігор до товаришів. Руські дружини кидаються через річку, женуть половців і тішаються, захопивши їх табори і дуже багато полонених. Князям здається, що вони перевершили Святослава: той не зважився піти в Половецьку землю, а вони напали і б'ють ворога на його території. У сміливих мріях своїх вони переслідують половців аж до берегів Дону, аж до моря, куди й діди не ходили, а вони пройдуть, „взявши до кінця собі славу і честь“. Мріють завладати усім донським водяним шляхом, особливо важливим для Чернігово-Сіверської землі.

А коли це вдається, ударити і далі, на Тмуторокань (місто на східному березі Азовського моря, пізніша Тамань), що колись належала чернігівським князям, а наприкінці XI віку була захоплена половцями.

Але на другий день після перемоги, несподівано для сміливців, наче епід землі почали виростати половецькі полки. Становище стало критичним. Бували випадки, коли за таких обставин князі - доводці, кидаючи своїх воїнів, рятувалися утечею, але Ігореві і його товаришам навіть думка про такий рятунок здавалася ганебною. „Коли побіжимо“—радилися вони—„то самі врятуємося, але чорних людей (рядових вояків) покинемо, і буде на нас гріх перед богом, що їх зрадили; вже краще або помрем або залистане-мося живі, усі разом“. За феодальних часів такі думки про „чорних людей“ трапляються не часто. Бій затягся на цілу добу. Може половці буди б побити й цього разу, але на світанку Коуї (ім'я якогось неруського племені, союзного Русі), що були по стороні руських, не встояли і побігли. Ігор кинувся зупиняти їх, його оточили половці й захопили в полон. Гірко оплакував він, повідає літописець, свою невдачу і загибель соратників, „мужей храбрствующих“, захоплених його нерозсудливістю.

Ігор утік з половецького полону. За загибель руських дружин руські люди не раз помстилися над половцями, і аж до початку XIII віку літописи розказують про походи проти них руських князів. Можливо, що й інші походи давали матеріал для героїчних пісень і переказів. Збереглася тільки

поема „Слово“, присвячена сміливому походу Ігоря. Ми не знаємо імені автора і лиш приблизно можемо міркувати про час її створення. У поемі натяк на втечу Ігоря з половецького полону. Він тікав у 1187 році: отже поема написана не раніше 1187 року. В іншому місці „Слова“ є звернення до князів Ярослава Галицького, якого прозвали „Осмомислом“ і до князя Володимира Глібовича, як до живих людей: обидва вони померли 1187 року. Очевидно поема написана тоді, коли звістка про їх смерть ще не дійшла до автора: не пізніше кінця 1187 — початку 1188 року. Ось підстави, на яких ми відзначаємо 750-річчя створення „Слова“. За 750 років „Ювілей“ „Слова о полку Ігоревім“ відзначається вперше. Сама ідея довести до відомої читачьких мас факт існування „Слова“ в царській Росії здалася б дивною. Великі художні твори минулого існували в старому світі тільки для небагатьох.

II

„Слово о полку Ігоревім“ звичайно вважається пам'яткою феодальної поезії, а автор його — дружинником, членом „вищого привілейованого стану, дружинно-боярського“.

Автор „Слова“ звичайно, був людиною військовою. Основний зміст його поеми — напад Ігоря і деяких інших князів на степових кочовників. Військо посувається в степу. Полки Ігоря з'єднуються з полками його брата Всеволода — „кур'янами“, про яких Всеволод з гордістю каже, що вони „під сурмами повиті, під шоломами виколисані, з кінця списа вигодовані“. Перша сутичка з половцями була вдала. „Русичі велике поле перегородили червоними щитами, шукаючи собі честі, а князеві слави“. Половці розбиті, тікають, залишивши переможцям велику здобич. Але на другий день половці повертаються з більшими силами; нова сутичка перетворюється в завзяту битву, „гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи харалужні в полі незнаємім, серед землі Половецької“. Битва закінчилась розгромом руського війська і полонем Ігоря. „Тут не стало кривзавого вина. Тут докончили пир хоробрі Русичі: сватів напоїли, а самі полягли за землю Руську“.

Образи військового вжитку близькі і милі авторові. Але з цього, звичайно, ще не можна дійти висновку про його належність до „аристократичної верхівки“. „Аристократизм“ дружинника XII сторіччя не робив його, в усякому разі, людиною касті, не відгороджував його непрохідною стіною від народу. Даремно „соціологізатори“ закидали йому, що він не змальовує в своїй поемі життя „смердів“ і не говорить про народ. Поперше, в поемі про військовий похід, за самим завданням її, не можна було приділити місця таким картинам, а подруге, хіба автор не відчуває народного лиха, скаржачись на усобиці князів і малюючи такі, наприклад, картини руського життя епохи феодальної роздробленості:

„Тогда при Олесе Гориславичи сеяшеться и растяшеть усобицами; погибашеть жизнь Даждь-божа внука; в княжих крамолах вещи человеком сократишася. Тогда по Руской земли редко ратаево кыхакуть, но часто враны граяхуть, трупия себе деляче, а галици свою речь говорахуть, хотячи полетети на уеліе“...

„Тоді за Олега Гориславича сіялись та проростали усобиці, гинуло життя даждбожого внука (цебто народу руського); в княжих крамолах коротився

вік людський. Тоді по руській землі рідко орачі гукали, а часто кричали ворони, трупи між собою ділячи, та галки свою річ говорили, змовляючись летіти на поживу“.

У західноєвропейських феодальних епосах ми навіть згадки про цього „ратая“ часто не зустрінемо. Автор же нашого „Слова“, розказуючи про сум, який охоплює „руську“ землю при звістці про катастрофу, що трапилась з Ігорем, про те, як заплакали „жени руськія“, за загиблими чоловіками своїми, звичайно, мав на увазі далеко не саму „провідну верхівку“. Автор „Слова“ був близький до народної маси — і це особливо яскраво видно з того, як широко була використана в його поемі усна народна творчість.

Усна народна творчість XII сторіччя нам невідома, але ми знаємо пізніший фольклор і знаємо, які стійкі його форми, як старанно зберігають вони протягом віків стару традицію. Буржуазні дослідники „Слова“ та вульгарні соціологи, які наслідували їх (останні просто повторювали в даному разі перших), багато говорили про зв'язок поеми з візантійсько-болгарською книжністю. Зв'язок цей безсумнівний: автор „Слова“ був людиною начитаною. Але головною його школою була все таки народна пісня, і ми можемо це легко встановити на підставі численних збігів окремих місць поеми з пам'ятками фольклору навіть пізніших епох.

Поема розказує про те, як „чорна земля під копитами кістями була посянана, кровію полита, тугою походили кості по Руській землі“, — пісня, яка привернула колись увагу Пушкіна, співає про те, як

Чорна рілля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволожена
І кровію сполощена.

З народної пісні ідуть різноманітні стилістичні багатства „Слова“, дивне „почуття природи“, яке цілком проймає поему і зовсім чуже книжній літературі того часу.

В „Слові“ природа — світ водяний, рослинний і тваринний, — аж ніяк не пейзаж, а жива діва особа, яка радіє і сумує разом з людиною і попереджає її про можливе лихо.

Вчені дослідники бачать в цьому „сліди анімізму“ — первісного одухотворення природи. З художнього боку це введення в коло дійових осіб природи надає особливого драматизму дії, створюючи для персонажів живий фон, злитий з ними в органічне ціле. Ігор іде в свій невдалий похід: сонце йому пільною путь заступає, ніч стогне грозою, будить птиць. І виють в яругах вовки, лисиці брешуть на червоні руські щити, орли клекотом зовуть звірів на криваве бенкетування. А зранку шумить бій: земля дуднить, ріки мутно течуть, порохи поля покривають. Ігоря подолано: „никне трава жалошми і дерево з тугою до землі похилилось“.

Повітря південного краю, перетятого річками (скільки їх називає поема і Дон і Дунай, Сула і Двина, Донець та інші), повіває в поемі. Ігор тікає з полону половецького: приснуло море опівночі, потягло з нього туманами, що ховають утікача. Він скочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воду, полетів соколом під імлами. Ніколи книжна поезія, яка виросла на ґрунті візантійської риторики, не давала такого виключного багатства образів. З боку

„чуття природи“, з боку цього багатства картин „Слово“ стоїть зовсім окремо від таких шедеврів західного середньовічного епосу, як, наприклад, французька феодальна „Пісня про Роланда“.

Ми не можемо не милуватись високою і тонкою художньою майстерністю автора „Слова“ — його умінням використати і перетворити матеріал народної творчості, — але нас не може не хвилювати і біль автора, який пронизує поему про „Руську землю“, про її невлаштованість, про егоїстичну байдужість до її інтересів тих, хто був у ту пору її господарем.

Заклик до єднання, який займає в поемі центральне місце, заклики, який прозвучав наприкінці XII сторіччя — не так вже задовго до „татарської навали“ XIII сторіччя — заклики, відзначений К. Марксом, як основна ідея поеми¹ — показує у невідомому авторові передову людину своєї епохи. Він, безумовно, любить і шанує за сміливість і відвагу свого головного героя — Ігоря, хоча посередньо і картає його за свавільну ініціативу, яка нічого, крім лиха, не принесла „Руській землі“. З київського князя Святослава він створив образ мудрого владика, який намагається об'єднати інших князів на боротьбу за справедливую справу оборони своєї землі від половецьких грабіжників. Усім нам добре пам'ятний так само незабутній образ плачущої на Путивльській стіні Ярославни — що відроджувався в українській поезії по різному в творчості пізніших поетів — від Шевченка до поета Радянської України — П. Г. Тичини.

Але найбільш за все любить старовинний поет „Руську землю“ — якої в розумінні державного цілого насправді не існувало, але яка існує для нього і як сукупність людей, що говорять однією мовою, і як складний комплекс природи й побуту. Справедливо відмічали, що слова „Руська земля“, „русичі“, як воєнне і політичне гасло проходять через усю поему подібно до того, як в „Пісні про Роланда“ звучать слова про „солодку Францію“ вкупі з воєнним гаслом Карлової династії („Монжуа“!). Цими постійними нагадуваннями про „Руську землю“ автор хоче з'єднати своїх земляків в одному прагненні — стати на захист того, що йому самому любе і рідне. Так в сутінках феодальної доби, напередодні страшнішої біди, якої не передчував ні сам автор, ні його сучасники — ідея „батьківщини“ вперше стає в свідомості, щоб загаснути знов на кілька століть і відродитися потім в інших формах, вже позбавлених широти та щирості.

III

В українській літературі XIX — XX століть „Слово о полку Ігоревім“ було об'єктом особливої уваги і вивчення. Цікаво відмітити, що одна з перших спроб художнього перекладу „Слова“ (російськими віршами) належить харків'янину А. Палицину і вийшла друком 1807 р.

З кінця 40-х років XIX століття іде довгий ряд перекладів „Слова“ на українську мову. 1849 року чи не першим переклав його у Львові Дидицький; 1854 року виготовував, але не надрукував свій переклад Афанасьєв (Чужбинський); 1857 року з'явився відомий добре досі переклад М. Макси-

¹ К. Маркс і Енгельс, твори, т. XXII, стор. 122. „Сенс поеми — заклики руських князів до єдності якраз перед навалом монголів“.

мовича. Ще до нього, перебуваючи на далекому засланні в Новопетрівській фортеці, Шевченко просить друзів і знайомих надіслати йому „ради святої нашої поезії“ примірник тексту поеми, бо в нього „давно вже думка заворушилась перевести його, те „Слово“ на наш милий, на наш любий український язык”¹. Наслідком цього інтереса геніального поета до визначного пам’ятника героїчної поезії XII віку лишилися два уривки, які чомусь досі друкуються у виданнях „Кобзаря“ за старою традицією під одним заголовком „Плач Ярославни“. Один з них — це, дійсно, „Плач Ярославни“, а другий — „З передсвіта до вечора“ — переклад іншого місця „Слова“ (опис поразки Ігоря — „С заранія до вечера, с вечера до свет летят стрелы“), на якому зупинився поет, мабуть, зачарований близькістю його стиля до стиля української ліроепічної поезії часів козацтва. Дати повний переклад „Слова“ Шевченкові не вдалося. За це завдання бралися згодом С. Руданський (1860), Н. Кендзерський (1875), О. Огоновський (1876, переклад прозою), Шейковський (1885), О. Навроцький, Панас Мирний (1914), М. Чернявський і багато інших, то передаючи „Слово“ розміром коломийки, то стилізуючи його під старовинну думу, то користуючись білим віршем, то вдаючись до чотирьохрядкових римованих строф. Не можна сказати, щоб завдання перекладу, художньо адекватного оригіналові, було розв’язане цими спробами. Відгуки образів, стилістичних формул „Слова“ ми знайдемо в українській поезії на всьому її протязі від Шевченка до Франка, а від нього до радянських українських поетів. Разом з народною піснею, „Слово“ зробилося наріжним каменем нової української літератури. Немалий внесок у вивчення і тлумачення тексту поеми зробили українські учені — і, приміром, видання тексту „Слова“, що належить відомому харківському професорові А. А. Потебні (1878) досі залишається одним із основних наукових посібників для кожного, хто вивчає поему.

Меншу увагу приділили „Слову“ інші види українського мистецтва. Були спроби драматизувати матеріал поеми, але ці спектаклі не бачили театральної сцени. Російська музика може пишатися оперою Бородіна „Князь Ігорь“, яка витримала з честю іспит десятиріч, зайнявши постійне місце і в українському оперовому репертуарі. Сцени й мотиви „Слова“ в російському малярстві давали натхнення картинам В. Васнецова, графіці Стеллецкого („Третьяковська галерея“ в Москві), малюнкам майстрів Палеха. Нездійсненою залишається і мрія передати героїку „Слова“ засобами кіномистецтва. „Слово“ тісно зв’язане з українською культурою. Кожен педагог, кожен письменник, кожен освічений читач мусить добре знати „Слово“. Було б дуже вчасно створити новий художній переклад „Слова“, щоб українському радянському письменству не відстати від літератур інших братніх народів, що прагнуть над засвоєнням одної з перлин літературної спадщини далекого віку.

Буржуазне українське літературознавство XIX — XX сторіч настоювало на національно-українському походженні поеми. Воно доводило, що „Слово“ — пам’ятка, аналогічна козацькому епосові дум XVI — XVIII сторіч; настоювало на тому, що ніби тільки переклад на українську мову може передати красу

¹ Див. про це: проф. П. М. Попов, Шевченко й „Слово о полку Ігоревім“, „Літер. Критика“, 1937, № 4.

стилю поеми. В основній ідеї „Слова“ бачили відстоювання „цілості української держави“, не зважаючи на те, що „Руська земля“, про яку сумує автор „Слова“, зовсім не „українська“ і не „великоруська“ держава, а все - таки феодально - дружинна Русь XII сторіччя, де ще не могло бути і мови про „національність“ у пізнішому розумінні цього слова.

Суперечки ці, як і подібні до них суперечки про „старшинство“ руської чи української літератури, давно зняті ленінським ученням про національність, ленінсько - сталінським розв'язанням національної проблеми. „Слово“ було і залишається важливим фактором в історії української і російської літератури, але „власності“ на культурні цінності в нас немає: ми охоче ділимося ними зо всім світом.

Юрій Блохин

ПРАЦЯ М. КОЦЮБИНСЬКОГО НАД ПОВІСТЮ „FATA MORGANA“

Пригноблене становище селянської маси, безземелля, класова боротьба на селі — ось ті проблеми, які хвилювали Коцюбинського ще в 90-х роках і вже тоді ставилися ним в своїх художніх творах. Зазначені проблеми були найістотнішими проблемами його світогляду. Врішучій, гирзній постановці їх Коцюбинський виступив як письменник-демократ, перейнятий глибокою любов'ю до найбільш пригнобленої, до найзлидненнішої частини селянства. В постановці проблем села, а далі й у спробах художніми картинами показати революційний шлях до розв'язання їх відбилася вся еволюція ідейного і творчого росту видатного письменника, при чому найцікавішою, найбільше повноцінною ланкою цього процесу є обидві частини „Фата Моргана“.

„Фата Моргана“ — один із найреалістичніших творів Коцюбинського. З революційною сміливістю письменник підходить до аналізу явищ класової боротьби. З величезною силою правдивості відтворює він типові настрої селянства, заглиблюється в найінтимніші закутки селянської душі, охоплює широке коло життєвих явищ, уміє схопити найбільш типові, відтворити його окремими найтипівішими штрихами. Все це робить „Фата Моргана“ найціннішою частиною спадщини для нас і зумовлює потребу всебічного спеціального вивчення цього твору радянськими літературознавцями. Зокрема вивчення творчої історії цієї повісті дасть можливість краще усвідомити своєрідності реалізму Коцюбинського. Для радянських письменників вивчення творчого методу письменника і критичне освоєння творчих прийомів має безпосереднє практичне значення.

На підставі листування, чернеток і рукописних варіантів творів Коцюбинського, на підставі спогадів його знайомих можна схарактеризувати так основні риси творчого процесу письменника, як і їхню послідовність в роки його творчої зрілості.

Передусім Михайло Михайлович визначав тему, ідейний задум твору в найзагальнішій формі. При цьому першим етапом роботи було вивчення життєвої дійсності, що її мав намір відбити в своєму творі. Про такі спеціальні „студії“ під кутом зору певної теми Коцюбинський говорить в листі до М. Мочульського від 23.IV 1906 р.: „Я дуже цікавився життям ченців (як белетрист, звичайно, а не як людина богомільна) і виїздячи позаторік з жінкою до Криму, мав намір залишитися на довший час в гірському монастирі Кузьми-Дем'яна, що коло Алушти. Правда, я мав намір вступити

в монастир на деякий час, потрібний для обсервацій, в ролі послушника, надягти на себе підрясник, ходити до церкви, їсти й спати разом з братією. Але мені не повелось, бо саме в той рік мужеський Кузьми - Дем'яна монастир обернено в жіночий, про що я довідався, як приїхав на місце. Пропав мій намір, пропав темат для повісті, і з розпуки я написав лише „У грішний світ“, маленьку новелку на підставі матеріалу, зібраного за короткий час нашого перебування в монастирі з жінкою. Звідти я поїхав на студії до Бахчисараю („Під мінаретами“).

Вивчення життя має бути докладним і всебічним. Тому короткотермінові поїздки з метою зібрати матеріал не виправдують себе: „Іздив на два тижні на Волинь, — пише Коцюбинський Гнатюкові, — обїхав три повіти, зробив кіньми більше, як 400 кілометрів, любувався красною природою, але все те мало дало мені спочинку, не багато тривких вражень. Все те робилося наскоком, і через те поверхово. Жодного матеріалу не зібрав“ (Лист від 24.VIII 1906 р.).

Розуміється, дуже часто Коцюбинському не доводилося їздити ні на які „студії“.

Оточуюча його гнітюча дійсність невеличкого міста, губерньського центру царської бюрократії і осередку міщанства, давала багатющий матеріал для творів.

В Чернівоті Коцюбинський бачив типовий єврейський погром з патріотичною демонстрацією, що була гаслом, із спеціальним організатором, ставним приставом, із попередніми тривожними чутками, з агітацією по шинках. Саме на основі цих чернівотських вражень написано оповідання „Він їде“.

В процесі збирання матеріалу письменник іноді робив скупі нотатки, записував окремі деталі спостережень. Інколи спостереження настільки буджували його творчу уяву, що він відразу писав рядки, які вже мали без змін (або майже без змін) увійти в задумуваний твір. Такі нотатки, старанно стилізовані, Коцюбинський дуже цінив і, коли їх не вдавалося використати в опрацьовуваному творі, намагався використати в дальшому.

Процес збирання матеріалів повільно переростав у процес формування всіх елементів твору в письменниковій уяві. Цей процес цілком захоплював Михайла Михайловича. Він жив напруженим внутрішнім життям, палав натхненням. Твір повставав в його уяві із надзвичайною яскравістю. Автор розповідав його своїм домашнім і іншим. І коли впевнювався, що все до найдрібніших деталей обдумане, вияснене, сідав писати. Писав здебільшого лише з невеликими поправками. Після того, як гарячкова напружена праця закінчувалася, твір написано, відчував утому, і, звичайно, помічав, що написане яскравістю набагато поступається тому, що було створене в самій уяві: „На папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках“ — казав він. Почуття невдоволення своїми творами бринить в багатьох листах Коцюбинського.

В „Фата Моргана“ перед художником повстає дуже складне ідейно-тематичне завдання. Цим обумовилося ускладнення творчого процесу, яке привело автора до необхідності робити значно більше підготовчих нотаток різноманітного характеру. Це дає змогу повніше простежити стадії формування різних ідейних і стильових елементів „Фата Моргана“.

Селянські зворушення 1902 року переполошили українських поміщиків, буржуазію і відбилися в настроях ідеологів цих класів у літературі.

Селянський рух, особливо сильний на Полтавщині й Харківщині, перешлювався на Чернігівщину. Підпали поміщицьких маєтків стали там звичайною річчю. Села Козелецького, Остерського, Кролевецького, Борзенського, Конотопського повітів влітку 1902 року щонаочі освітлювалися червоними вогнями пожеж. При світлі цих пожеж зароджувалося натхнення Коцюбинського, виникав задум І частини „Фата Моргана“.

В той час, як лицемірні „чисті естети“ тремтіли від перших передвість революційної бурі 1905 р., Коцюбинський, якого буржуазні писаки теж любили наділяти іменем „чистого естета“, з виключною симпатією до „бунтівників“, з пильністю сумлінного дослідника заглиблювався в причини руху, в селянські настрої. Так формувався Коцюбинський як реаліст.

Пристаючи до роботи над І частиною „Фата Моргана“, Коцюбинський пише конспект оповідання, стислий переказ фабули.

В цій першій начерку до твору Прокіп фігурує як наречений Гафійки, в якого вона закохана. В переліку дієвих осіб, складеному теж, очевидно, на початковій стадії роботи, Прокіп схарактеризований як „робітник, пролетар, безбатченко“. Разом з тим і в конспекті і в переліку дієвих осіб знаходимо згадку про Марка Гушу, як про фабричного робітника, висланого з Одеси в рідне село під догляд. Великий майстер сюжету Коцюбинський вводить у конспект постать, яка не зв'язана з сюжетним розгортанням подій. Це можна зрозуміти, тільки припустивши, що автор за всяку ціну хотів показати вплив класово свідомої, передової частини робітництва на настрої села як типове нове явище. З нотаток до твору, з чернеток видно, як багато працював Коцюбинський над усвідомленням постаті Гуші. Численні, але короткі, бліді нотатки про Гушу свідчать, що письменник не міг до кінця усвідомити та художньо відчути образ активного революціонера з робітників, який діє в умовах села. Але розумів значність цієї постаті і тому уперто не хотів її відкинути.

Пристаючи до праці над твором, Коцюбинський нотує: „Макар Гуша не з'являється в оповіданні, про нього довго йдуть на селі пересуди“. Ця нотатка свідчить про обережність, бажання автора уникнути ненатуральності, невиразності малюнку.

В першій редакції наголос зроблено на загадковості, якою огорнена постать Гуші в уяві селян. Село цікавиться ним, відчуває в ньому щось нове. Село схвильоване і його появою і його зникненням під ескортом жандармів.

Коли перша редакція твору була вже закінчена, Михайло Михайлович закреслює все написане про Гушу й пише відповідні місця наново. В цій остаточній редакції образ Гуші теж показаний не безпосередньо, а через розмови, думки про нього. Але тут уже нема позасюжетних вражень селян. Вплив Марка позначається на Гафійці, надає характерності, живості і драматизму її переживанням. Класова несвідомість Андрія Волика також різкіше підкреслюється його ставленням до Марка. Показуючи вплив Гуші на Гафійку й Андрія, автор цим самим конкретизує ідейну значимість образу

робітника, вводить враження про нього, як необхідний елемент в розвитку сюжету. В процесі опрацювання постаті Гуші відпадає потреба трактувати Прокопа як пролетаря, мотив Гафійчиного кохання переноситься з Прокопа на Гушу. Натомість виникає потреба підкреслити мрію Маланки про віддання дівки за хазяїна. І Прокопа характеризується уже як хазяїна-середняка. Це дає можливість письменникові розширити соціальне тло свого твору і підкреслити одним штрихом господарчу безпорадність селянина-середняка, перед яким через невдачу на заробітках повстає перспектива годного животіння.

Очевидно, не так сюжетні вимоги, як бажання відбити у творі всі тьпові настрої, що панували у бідніших шарах села, примусили Коцюбинського ввести у твір Хому Гудзя, виразника настроїв упослідженого батрацтва: в першій сюжетовій начерку про Хому зовсім не згадується. Уже написавши розділ розмови у Менделя, письменник залишився незадоволений наслідками: йому здається, що постать Гудзева вийшла невиразна, і він робить собі нотатку: „розмову з Гудзем продовжити. Треба пояснити, що він дика сила, ворожа панам і непримирим а“ (підкр. Коцюбинського). Поруч цього лаконічно нотує: „матеріал“. Очевидно, для розгортання цього образу почував потребу зібрати додаткові матеріали. Відповідно до поставленого завдання додає в текст кілька сильних напружених рядків, які чіткіше окреслюють психологію батрака-пастуха. Проте художньо викінчити образ непримиреного в своїй ненависті до панів протестанта вдалося авторові лише через кілька років у II частині.

Уже в перших нотатках-конспекті кінцівка твору схарактеризована досить чітко, але письменник працює над нею довго, багато разів повертається до неї, доповнюючи її якоюсь новою ризикою або переосмислюючи якийсь момент її. В цьому немає нічого дивного. Кінцівка визначає для автора основне настроєве спрямування всієї першої частини, править за композиційний стрижень, до якого тяжать усі епізоди твору. Не даремно письменник відзначає: „центр ваги в тому, що всі живуть якимись надіями на краще, а тим часом дійсність розбиває їх“. Коли аналізуєш нотатки Коцюбинського до цього твору, то мимоволі згадуються підкреслені Коцюбинським у книзі „Как написать повесть“ рядки: „Общий фон надо выбирать так, чтобы он находился в соответствии с общим исходом и каждое отдельное событие должно быть направлено к тому, чтобы подготавливать читателя к заключительному факту рассказа и усиливать его впечатление“.

Останній епізод першої частини — це тужливий акорд, важкий сум над померлими надіями Маланки й Андрія. Але настроїв Гафійки в кінцевому епізоді немає. В першій редакції кінцівка розкривала також і настрої Гафійки, сумні й невідрадані. „Гудзь угадав. Підперши припічок, випростувавши своє молоде тіло і згорнувши руки, стояла задумана Гафійка. Широко розкриті очі її дивилися з смаглого обличчя у простори, поза тісні стіни халупки, поза сіру осіяню мряку. Що вони бачили там? Може, синє небо? Може, ясне сонце?“. Гіркою іронією звучать останні слова. Гафійка в цьому уривку не сподівається, що синє небо і ясне сонце усміхнеться їй, бо „Гудзь угадав“... Важким сумом і безнадійністю охоплена вся фігура дівчини. Останні рядки написані не менш майстерно, аніж увесь епізод в цілому. А проте Коцюбинський ці рядки викреслює і вся кінцівка набуває нового

істству: безнадійно гинуть сподіванки Маланки і Андрія, ховають свої запобіжні мрії лише старі Волики. Гафійчині ж настрої востаннє виступають в епізоді, присвяченому враженням від арешту Гуші. І там, хоч сумом огорнена постать Гафійки, але сум цей не безнадійний. Про це свідчать останні рядки епізоду: вона „думала, думала, аж їй тісно ставало від думок“. Саме тут залишив письменник зерно для дальшого розгортання і самого образу Гафійки і сюжету твору.

Думка написати другу частину повісті, очевидно, виникла на кінцевих етапах роботи над першою частиною. На це могло штовхати автора почуття невдоволення результатами роботи над образами Гуші, Гудзя. В листі до Гнатюка від 24.I 1904 р., повідомляючи останнього, що за кілька днів висиймає „Фата Моргана“ до друку, Михайло Михайлович відразу ж зазначає: „давно вже хочеться мені спробувати свої сили на чомусь більшому. Хочеться написати роман“. Поглиблене вивчення в процесі праці над I частиною „Фата Моргана“ соціальних процесів, класової боротьби на селі, безперечно, змусило й у 1902-1903 роках переконало Коцюбинського, що боротьба на селі тільки розгортається. Письменник ждав, поки життя дасть новий матеріал для повісті. І ждати довелося недовго.

Намір написати II частину „Фата Моргана“ цілком оволодів Коцюбинським ще в 1906 р. Проте контури твору в уяві вимальовувалися дуже повільно і невизначено. Велике значення в проясненні творчого задуму, ідейного змісту твору мало знайомство Коцюбинського з Горьким. Під впливом Горького Коцюбинський зростає ідейно, а в зв'язку з цим виразнішав і його творчий задум, визрівало правильне розуміння революційних подій 1905 р. Можливо, що вплив на цьому не обмежувався, а був більш безпосереднім і позначався на формуванні самого задуму. Проблеми розвитку революційного руху на селі були в центрі уваги Горького. Саме в ці роки пролетарський письменник наново опрацьовував постать селянського агітатора Рибіна в „Матері“, писав „Лето“, збирався написати „Син“, куди включалася і проблематика села. У всякім разі робота Коцюбинського над II частиною повісті розгорнулася по приїзді з Капрі, ішла без особливих перебоїв і через кілька місяців завершилася блискучим результатом.

Спроби звести всі джерела „Фата Моргана“ до якогось вичерпного списку були б жалюгідною дурницею. Справжнім повним джерелом було різноманітне, сповнене протиріч життя українського села в 1905 р. Звідки, напр., могло виникнути у Коцюбинського таке глибоке, проникливе розуміння психології селянства у сцені підготовки страйку:

„Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали живня — давай нашу ціну; не згода — назувай сам постולי тай гайда з серпом на поле.

Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в кутка. Цілі ряди коливалися од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!“

Цієї заповітної мрії селянства — озути пана у постоли, мрії, виплеканої класовою ненавистю до гнобителя, ми не знайдемо в жодних документальних матеріалах, які використовував або міг використати Коцюбинський.

А в живій дійсності, в селянському русі на Чернігівщині, ці мрії знайшли дуже яскравий вираз. В селі Малому Кривці Кролевецького повіту Чернігівської губ. „Селянське Братство“ випустило відозву, в якій селяни закликали до страйку. „Братство“ закликала сусідні села зняти й у себе прапор страйкового руху і попереджало, що не допустить нікого з сусідніх сел працювати у свого пана. Перерахувавши вимоги, які страйкарі ставили перед паном, автор з селянським гумором зазначає, що коли пан не згодиться на ці умови, то нехай сам жне своє поле. Чутки про поширення цієї прокламації, очевидно, дійшли до Коцюбинського і дали багатий матеріал для розгортання цілого епізоду. А скільки їх, таких безпосередніх життєвих вражень ставали коли не матеріалом для твору, то поглиблювали розуміння з боку письменника процесів соціальної боротьби на селі!

Та проте спеціальні студії над матеріалами систематизували безпосередні життєві враження, доповнювали їх. Цим студіям сам Коцюбинський не без підставно надавав великого значення і розгорнув їх досить широко. Він робив виписи із кореспонденцій земських статистиків Чернігівського земства, вивчав судові обвинувальні акти, опрацьовував спеціальну збірку матеріалів про селянський рух—„Труды Вольного Императорского Экономического Общества“.

Обвинувальні акти стали матеріалом лише для певних розділів.

Епізод розгрому гуральні та будинку Льольо, а також підпали будівель, епізод конфіскації панського маєтку і, нарешті, епізод куркульського самосуду—в основі побудовані на фактичному матеріалі відповідних обвинувальних актів, художньо переосмисленому й типізованому. Матеріал же для інших розділів, фактичний матеріал для усвідомлення суті соціальних процесів на селі знайшов Коцюбинський в „Трудах“. Саме цей грубезний фоліант, в якому скупчено тисячі дописів сільських кореспондентів, був, поруч життєвих спостережень автора, основним джерелом фактів до „Фата Моргана“.

Методологічно „Труды“ витримані в дусі буржуазного „об'єктивізму“, емпіризму. Це виявляється і у вступних статтях упорядчиків, і в самому розташуванні кореспонденцій. У вступних статтях автори їх роблять висновки щодо „аграрного руху“, сліпо додержуючися статистичних обрахунків. Питання про причини руху, його основні сили, тенденції розвитку та наслідки упорядчики старанно замовчують. Ось як трактує причини розгортання „аграрних заколотів“ автор огляду руху Полтавської губ.: „Движение возникло как - то случайно, хотя, очевидно, агитация местами уже начинала действовать“ („Труды“, ст. 325). Другий дослідник робить наклеп на селянський рух, зазначаючи, що в ньому брали участь „преимущественно молодые буйные личности“, або „больше молодежь, а из старых пропойцы“. Система розташування матеріалів за губерніями та за одною усталеною схемою - анкетною дуже утруднює читачеві процес усвідомлення характерних особливостей руху. З літератури, що критично висвітлювала методологію „Трудов“ та матеріали, зібрані в них, у Коцюбинського була під руками, очевидно, тільки стаття А. Я-ва (А. Я-в. „Аграрный рух на Україні 1905-1906 рр.“, „Літературно - Науковий Вісник“ 1909 р., кн. IV). Автор статті, буржуазний дослідник, так само, як і упорядчики „Трудов“, не міг дати правильного розуміння подій 1905 року на селі, не спромігся критично по-

нитися до методології „Трудов“. Він лише констатував деякі най-характерніші форми селянського руху на Україні.

Отже, Коцюбинському довелося тимчасово перетворитися на дослідника-журника. Як дослідник, він на підставі тисяч кореспонденцій зумів знайти ті основні форми селянського руху 1905 р., основні настрої, що опанували селянство на Україні. Страйки, приговори, сходки, погроми маєтків, підпали, відмова купувати землю, намагання сукупністю цього ряду заходів викурити поміщика з „насидженого гнізда“— все це форми руху, надзвичайно характерні на терені України. І всі вони тою чи іншою мірою змальовані в „Фата Моргана“.

Робота Коцюбинського над композицією твору помітно визначалася свідомим, устремлінням відбити всі характерні форми селянської боротьби, не пропустити жодної з цих форм в художньому відтворенні.

В „Фата Моргана“ зображені й такі явища, що в подіях 1905 р. траплялися лише як поодинокі „випадки“. Але в цих „нехарактерних випадках“ Коцюбинський правильно зумів добачити конденсований вираз типових класових суперечностей, він також спромігся відчуті заховані в поодиноких „нетипових“ явищах потенції до дальшого розвитку в типові.

Звіряча розправа куркулів с. Вихвостова над учасниками розрухів була майже поодиноким подієм в такому роді. Але Коцюбинський скористався фактом самосуду для того, щоб показати типову для 1905 р. непримиренність класових інтересів куркульства з інтересами незаможної частини села.

В епізоді самосуду письменник зосереджує увагу на психологічних рисах куркульства, на холодній озвірілості його, виплеканій в атмосфері постійного визиску наймитів, морального і фізичного знущання з них. Зовчий норів куркуля в епоху першої буржуазно-демократичної революції став уже явищем цілком сформованим, і вихвостовська трагедія була ніби символічним виразом цього.

Малюючи ненависть селянства до панів, фабрикантів, показуючи руїнищську силу цієї ненависті в розгромі гуральні й будинку Льольо, Коцюбинський проте вірив у великі будівничі здібності народу, хоч умови 1905 р. і не давали сприятливого ґрунту для вияву їх. Саме цим можна пояснити той факт, що Коцюбинський включав у повість епізод конфіскації панського маєтку—явище аніж не типове для 1905 року. Автор „Фата Моргана“ свідомо підкреслював співіснування руїнищських устремлінь, що виражали ненависть до всього панського, із устремліннями творчими. Чуттям великого художника Коцюбинський помітив в селянських масах ті психологічні риси, які повною мірою розвинулися лише в наших умовах в колгоспному селі.

Вивчаючи типові форми селянського руху за „Трудами“, Коцюбинський виписує звідти цілий ряд кореспонденцій на окремі картки. Маємо багато цих виписів, але не всі вони увійшли, як фактичний матеріал, у повість. Ці виписи були для письменника, очевидно, процесом усвідомлення подій 1905 року. Виписи допомагали аналізувати, класифікувати матеріал. На підставі цього аналізу і класифікації виростали синтетичні картини, розгорнені в „Фата Моргана“. Проте, коли виписаний на картку факт був сам по собі характерний і придатний для художнього зображення в плані повісті, автор

залюбки використовував його безпосередньо для твору. Ось приклад необхідного опрацювання виписаного з „Трудов“.

Виписка з „Трудов“:

„Имевших 10—15—20 дес. земли кр-не считали богатыми. Их все время задевали, над ними смеялись и глумились“.

Текст з „Фата Моргана“:

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почуеш, як твою землю твої ділять.

— Не слухай, бо сало потоншає з досади.
— Нічого йому не буде. Бідний з праці вмиється, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.
— Нічого. Мианється. Доведеться свині ганити на небо...

— Як будуть смалити...

Епізод мітингу, викреслений в останньому варіанті твору, текстуально дуже збігається з виписами із „Трудов“ та з кореспонденціями дописувачів Чернігівського земства. Чимало подібних текстуальних збігів знаходимо в усій повісті, крім перших епізодів.

Деякі цікаві факти з „Трудов“ Коцюбинський не виписував на картки, але по пам'яті використовував їх у роботі над твором, як от, наприклад, кореспонденцію з Богодухівської волості Золотоноського повіту, в якій зазначалося: „господа ездили без кучеров, ухаживали за худобой, часть скота ходила без присмотра под соломами и тем кормилась, а барин исполнял внутренние работы“. Неважко помітити, що ці рядки стали основою для цілого епізоду, в якому показано панський двір під час страйку.

Кореспонденціями користувався Коцюбинський не лише як джерелом фактичного матеріалу. Він чуйно схоплював настрій кореспондента, як учасника руху, аналізував навіть стилістичні особливості мови дописувача, бачив в ній зародки форми, адекватної висловлюваному змісту. Тому деякі мовно-стилістичні особливості дописів він переносить у мову дієвих осіб твору. Панас Кандзюба говорить виразами, близькими до стилю кореспондента с. Хільчачі Новгород-Сіверського повіту.

Текст кореспонденції:

Государь дал нам. Но паны толстобрюхие льви розстроили народ дак на нас смотрят не как на людей, а как на зверей, гоняются из солдатами и из полициантами, все смиряють.

Текст „Фата Моргана“:

Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика; народ розорили, та ще й ганяються за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звірем. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості й справедливості.

Коли Коцюбинський приступав до писання II частини „Фата Моргана“, то сюжетна схема її дечим різнилася від того, що ми бачимо у викиненому тексті твору. Напочатку письменник мав намір досить докладно спинитися на зображенні панського побуту. Мало бути показане весілля панича Льольо. Маланка посперігає весілля знадвору, стоячи при вікні палацу, на холоді. Застуджується. Далі мав іти епізод лікування Маланки Мар'яною-шестухою. В переліку дієвих осіб Коцюбинський відзначав постаті, які зовсім випали в дальшому опрацюванні твору, або лише згадуються в тексті повісті (Мендель, Ковалиха, панна Тося і т. ін.). Але, очевидно, помітивши, що

ного вдається в побутовізм і відхиляється від теми—зображення подій 1915 р.—Коцюбинський переплановує початок.

За початковими конспектами Гафійка наймається в економію. Але таке розгортання сюжету не давало змоги показати образ типового куркуля. А тим часом розв'язка — куркульський самосуд — була вже намічена в Коцюбинського. І з огляду на це він вносить поправку в сюжет — Гафійка стає наймичкою Підпари. Остаточне опрацювання розв'язки припадає на останні дні роботи, коли письменник мав змогу познайомитися з судовими матеріалами в справі куркулів с. Вихвостова. Напочатку Коцюбинський уявляв розв'язку так: „страх і сум опановував усіх. Тоді підняли голову багаті. Вони говорили на сході і їх слухали. Вони порадили убити привідців, щоб начальство змилосердилося над селом. Сход пристає і вибирає кілька чоловік катів. Ті з рушницями й сокирами ходять по хатах і забили. Забили Прокопа і ще кількох. Хома і Марко втекли“. Розв'язка такого характеру, якби її Коцюбинський подав, грішила б певною розтягненістю (вибір катів, ходіння по дворах). Це письменник відчув. Його остаточна розв'язка відбувається в дуже близькій відповідності із подіями, які мали місце в с. Вихвостові. В порівненні з I частиною II частина „Фата Моргана“ — це розширення і поглиблення реалізму Коцюбинського. Художні образи в II частині набувають особливої рельєфності. Соковитими фарбами змальовано характери. В центрі уваги письменника стоїть тепер типовий характер, який багато виграє від того, що показаний на фоні переживань і настроїв маси. У відповідності до цього і творчі прийоми письменника удосконалюються. Тепер він намічає сюжетну лінію кожного з основних персонажів, робить детальніші нотатки щодо мотивації їхніх вчинків.

В начерку сюжетної канви II частини виразно відзначається, що робітничий рух підносить революційні настрої на селі: „Забастовки робочих і залізниць підняли настрої. Ось - ось щось буде“. Але ця нотатка так і не конкретизувалася ширшими художніми картинами. Так само образ Марка Гущи не набрав цілкової ідейної й художньої виразності.

З листування Михайла Михайловича ми бачимо, що вже за кілька місяців до закінчення II частини повісті він виношував намір написати і продовження — III частину. Процес формування III частини відбився і на конспективних характеристиках дієвих осіб і на доборі матеріалу із земських кореспонденцій. В характеристиці Хоми є такі рядки: „Коли присудили забити його, він зникає й робиться експропріатором та палем“. Оце „робиться експропріатором і палем“ у II частині ще не реалізоване. Це зародок сюжетної лінії III частини. З другого боку, Гуша „розуміє, що мало зроблено, що люди не готові“. І втечею Гущи письменник залишає собі можливість другої сюжетної лінії.

Отже, незавершеність образу Гущи можна, почасти, звичайно, пояснювати незакінченістю твору.

Т. в. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник С. Білокінь.
Коректор І. Галактіонов

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Головліту 85. Зам. 301. Тираж 6180. 8 друк. арк. Пап. ф. 62×94—38 кг. 4 пап. арк. В 1 пап. арк. 122512 літ. Здано в роботу 27/III-38 р. Підписано до друку 4/V-38 р.

15

